

**O'ZBEKISTAN RESPUBLIKASI JOQARI HA'M ORTA ARNAWLI
BILIMLENDIRIW MINISTRILIGI**

BAS ILIMIY-METODIKALIQ ORAYI

**QARAQALPAQ MA'MLEKETLIK UNIVERSITETI JANINDAG'I
PEDAGOG KADRLARDI QAYTA TAYARLAW HA'M
OLARDIN' QA'NIYGELIGIN JETILISTIRIW AYMAQLIQ ORAYI**

**“O'ZBEK MA'MLEKETSHILIGI TARIYXININ' AKTUAL
MA'SELELERI”**

MODULI BOYINSHA

O Q I W – M E T O D I K A L I Q K O M P L E K S

Duziwshi:

K.Tangirbergenova

NO'KIS – 2020

Du'ziwshi:

Berdaq atindađı QMU “O’zbekstan ha’m Qaraqalpaqstan tariyxı” kafedrası docenti Q.Táńirbergenova

Pikir bildiriwshiler:

Ájiniyaz atindağı NMPI “Jámiyetlik pánler” kafedrası baslığı t.i.d.Ya.Abdullaeva

Berdaq atindağı QMU “Arxeologiya” kafedrası docenti t.i.k. J.Aytmuratov

MAZMUNÍ

1.	Mazmunı	
2.	Lekciya tekstleri, tapsırmalar, tekseriw ushın sorawlar	
3.	Óz betinshe jumıs, óz betinshe jumıs temaları, Temanı ózlestiriw ushın metodikalıq kórsetpeler, sırt el mámleketleri ádebiyatları	
4.	Glossariy	
5.	Qosımshalar: pán dástúri, isshi dástúr, tarqatpa hám prezentaciya materialları.	
6.	Test tapsırmaları	
7.	Qosımsha materiallar	

I. O'qiw fa'ni oqitiliwi boyinsha metodik ko'rsetpeler

«O'zbek mamleketshiligi tarixinin actual maseleleri moduli» pa'nin xalqimizdin en a'yemgi zamanlardan hozirgi ku'nlerge shekem basip o'tken uzaq ha'm quramali tariyxiy jo'lin, mamleketshiligin, jamiyetlik siyasiy, iktomikaliq, madeniy ha'm ruwqiy turmisin u'yreniw, ma'mleketimizdin da'slepki ma'mleketlik du'zilmelerin, garezsizlik dawiri ma'mleketshiliginin rawajlaniwin, demokratiyalastiriw ha'm iktomikasin bazaar prinsiplerin, jaha'n jamiyetshiligindegi ha'r ta'repleme integratsiyasi'n, shet ellerdin' ma'mleketlerinin' sosiyal-iktomikaliq, siyasiy ham madeniy rawajlaniwin ilimiy ha'm ameliy a'hmiyetinin actual ma'selelerin u'yrenedi.

Pa'n bo'yincha tinlawshilardin bilimine, ko'nikpe ha'm a'meliy bilim aliwlari ushin to'mendegi talaplar qoyiladi: **Tinlawshi:**

- O'zbek mamleketshiligi tariyxi sosiyal- gumanitar pa'n ekenligi ;
- O'zbek mamleketshiligi tariyxinin derekleri, olardi u'yreniwi;
- O'zbek mamleketshiligi tariyxin u'yreniwge arnalgan jandasi'wlar;
- O'zbek mamleketshiligi tariyxin ta'lim diziminde tutgan orni;
- insaniyat tariyxinda qadimgi du'niya, orta asirler, yan'a ha'm en jana tariyxtin' a'hmiyetli orni bar ekenligi haqqinda **tusinikke iye boliwi**;
- O'zbek mamleketshiligi tariyxin u'yreniwdin' derekleri ;
- Tu'rkiy xaliqlar tariyxi menen O'zbek mamleketshiligi tariyxinin' uliwma ha'm jeke tu'rleri ;
- O'zbek mamleketshiligi tariyxin da'wirlestiriw ;
- O'zbek mamleketshiligi tariyxi ha'm milletin qaliplesiwinde qadimgi ma'deniyattin o'rni;
- O'zbek mamleketshiligi tariyxinin tiykargi dawrleri;
- O'zbekistan territoriyasinda mamleketshilik duzilmlerinin payda boliwi ha'm rawajlaniwi ;
- Orayliq Aziya xaliqlarinin ahamaniyler, grek-makedoniyaliklar, arablar, mangollar basqinchiligiaa qarsi gu'resi;
- O'zbekistan territoriyasinda o'zbek ma'mleketlerinin' rawajlaniwi barisinda pa'n, ma'deniyattin' rawajlaniwi tariyxi ;
- Du'niya xaliqlarinin Garezsiz O'zbekistannin ma'mleketshiliginin rawajlaniwi barisindagi iktomikasinin, ma'deniyatinin', bazar infra du'zilmesinin ha'r ta'repleme rawajlaniwi barisin **biliwi, tusinikke iye boliwi ha'm a'melde paydalana aliwi**;
- O'zbek mamleketshiligi tariyxinin tiykargi rawajlaniw basqishlarti , ma'mleketlertin tiykarlap bere oliwi;
- O'zbekistan terriytoriyasindagi ju'z bergen tariyxiy waqialarga ob'ektiv baha bere olwh;

- O'zbek mamleketshiligi tariyxinin en ahamiyetli belgilerin ko'rsetip beriw;
- tariyxiy shaxslardi, olardin tariyx aldindagi'ornina baha bere aliwi;
- O'zbek mamleketshiligi tariyxin u'yreniwde derektaniw, istoriografiya, arxeologialiq, etnologiyaliq materiallardan paydalaniw ***ko'nikpelerine iye boliwi lazim.***

2.Leksiya cabaqlari

№	Leksiya temalari	Saat
1	TEMA:1. Kirisiw. Ózbekstan qadimgi sivilizasiyasinin insaniyat tariyxinda tutqan orni.Orta Aziyada mamleketshiliktin qaliplesiwi ham rawajlaniw formalari/	2
2	TEMA- 2. Ózbekstan territoriyasinda antik dáwir mámleketleri túrleri hám basqarıw forması.	2
3	TEMA-3. Dáslepki orta ásirlerde mámleketshilik hám basqarıw (V-VIII asir ortalarında)	2
	Jami:	6
4	Seninar temalari	
5	TEMA- 1. Ózbekstan territoriyasinda antik dáwir mámleketleri túrleri hám basqarıw forması.	2
6	TEMA-2. Dáslepki orta ásirlerde mámleketshilik hám basqarıw (V-VIII asir ortalarında)	2
	Jami:	4
	Jami:	10
	Koshpeli sabaq	
7	Sivilizasiya ham mamleketshilik tariyxin uyreniwde arxeologiya ham jazba dereklerin ahmiteti	2
8	Orta Aziyada daslepki mamleketshilik ham basqariw dizimi tariyxshunasligi	2
9	Jami:	4
	Jami:	14

Mustaqil o'zlestiriletugin temalar boinsha Tinlawshi ta'repinen referatlar tayarlanadi ha'm onin tapsiriliwi sholkemlestiriledi.

Faydalanilgan adebiyatlar
Tiykargi ha'm qosimsha a'debiyatlar ha'mde axborot derekleri

1. O'zbekstan Respublikasi Prezidentinin shigarmalari

1. Каримов И.А. Озод ва обод Ватан эркин ва фаровон ҳаёт пировард мақсадимиз. – Т.: “Ўзбекистон”, 2000.
2. Каримов И.А. Ватан равнақи учун ҳар биримиз маъсулмиз. Т.: “Ўзбекистон”, 2001.
3. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. - Т.: “Маънавият”, 2008.-176 б.
4. Каримов И.А. Ўзбекистон мустақилликка эришиш оstonасида. -Т.: “Ўзбекистон”, 2011.-440 б.
5. Каримов И.А. Она юртимиз бахти иқболи ва буюк келажаги йўлида хизмат қилиш – энг олий саодатдир. –Т.: “Ўзбекистон”, 2015. – 302 б.
6. Мирзиёев Ш.М. “Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қурамиз” мавзусидаги Ўзбекистон Республикаси Президенти лавозимидаги киришиш тантанали маросимида бағишланган Олий Мажлис палаталарининг қўшма мажлисидаги нутқи. – Т.: “Ўзбекистон”, 2016. – 56 б.
7. Мирзиёев Ш.М. “Қонун устуворлиги ва инсон манфаатларини таъминлаш – юрт тараққиёти ва халқ фаровонлиги гарови” мавзусидаги Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганининг 24 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маърузаси. – Т.: “Ўзбекистон”, 2017. – 48 б.
8. Мирзиёев Ш.М. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик – ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қондаси бўлиши керак. –Т.: “Ўзбекистон”. – 2017.– 102б.
9. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажагимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қурамиз. – Т.: “Ўзбекистон”, 2017. – 488 б.

I. Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. – Т.: Ўзбекистон, 2014.
2. Ўзбекистон Республикасининг “Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар тўғрисида”ги Қонуни. 2000 йил 14 декабрь.
3. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2006 йил 16-февралдаги “Педагог кадрларни қайта тайёрлаш ва уларни малакасини ошириш тизимини янада такомиллаштириш тўғрисида”ги 25-сонли Қарори.
4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Таълим муассасаларининг битирувчиларини тадбиркорлик фаолиятига жалб этиш борасидаги қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги 2010 йил 28 июлдаги 4232-сонли Фармони.

5. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2015 йил 12 июндаги “Олий таълим муассасаларининг раҳбар ва педагог кадрларини қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида” ги 4732-сон Фармони.

6. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2015 йил 20 августдаги “Олий таълим муассасалари раҳбар ва педагог кадрларини қайта тайёрлаш ва малакасини оширишни ташкил этиш чора тадбирлари тўғрисида” ги 242-сонли Қарори.

7. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2010 йил 28 июлдаги “Таълим муассасаларининг битирувчиларини тадбиркорлик фаолиятига жалб этиш борасидаги қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида” ги Фармони.

8. Ўрта махсус, касб-ҳунар таълими муассасалари раҳбарларининг меъёрий ҳужжатлар тўплами. 1, 2, 3, қисм. “Янги аср авлоди” Тошкент 2010 йил.

9. Ўрта махсус, касб-ҳунар таълимининг тайёрлов йўналишлари, касблар ва ихтисосликлар умумдавлат Таснифлагичи.-Т., 2015. – 91 б.

10. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2012 йил 28 майдаги «Малакали педагог кадрлар тайёрлаш ҳамда ўрта махсус, касб-ҳунар таълими муассасаларини шундай кадрлар билан таъминлаш тизимини янада такомиллаштиришга оид чора-тадбирлар тўғрисида» ПҚ-1761-сон қарори.

11. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2012 йил 6 июлдаги “Ўзбекистон Республикасида ўрта махсус, касб-ҳунар таълими тўғрисидаги низомни тасдиқлаш ҳақида” ги 200-сонли қарори. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2012 й., 28-сон, 315-модда.

12. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2012 йил 10 августдаги “Ўрта махсус, касб-ҳунар таълими муассасалари раҳбар ва педагог кадрларининг малакасини ошириш ва уларни қайта тайёрлаш тизимини янада такомиллаштиришга доир чора-тадбирлар тўғрисида” ги 242-сонли қарори. *Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2012 й., 33-34-сон, 389-модда.*

13. Ўзбекистон Республикаси Президентининг қарори “Олий маълумотли мутахассислар тайёрлаш сифатини оширишда иқтисодиёт соҳалари ва тармоқларининг иштирокини янада кенгайтириш чора-тадбирлари тўғрисида“ (*Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 й., 30-сон, 729-модда*)

14. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг Қарори “Олий ўқув юртидан кейинги таълим тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида” (*Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 й., 21-сон, 396-модда*).

15. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 2 февралдаги “Коррупцияга қарши курашиш тўғрисида” ги Ўзбекистон Республикаси

Қонунининг қоидаларини амалга ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-2752-сонли Қарори.

16. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 26 сентябрдаги «Олий таълим муассасаларига кириш учун номзодларни мақсадли тайёрлаш тизимини янада такомиллаштириш тўғрисида” ПҚ-3290-сонли қарори.

III. Tiykargi adebiyatlar

1. Арипов М. Интернет ва электрон почта асослари.- Т.; 2000. – 218 б.
2. Азизходжаева Н.Н. Педагогик технологиялар ва педагогик маҳорат. – Т.: Молия, 2003. – 192 б.
3. Исмаилов А.А, Жалалов Ж.Ж, Саттаров Т.К, Ибрагимходжаев И.И. Инглиз тили амалий курсидан ўқув-услугий мажмуа. Basic User/ Breakthrough Level A1/-Т.: 2011. – 182
4. Ишмухамедов Р., Абдукодиров А., Пардаев А. Тарбияда инновацион технологиялар (таълим муассасалари педагог-ўқитувчилари учун амалий тавсиялар). – Т.: “Истеъдод” жамғармаси, 2009. – 160 б.
5. Ишмухамедов Р., Абдукодиров А., Пардаев А. Таълимда инновацион технологиялар (таълим муассасалари педагог-ўқитувчилари учун амалий тавсиялар). – Т.: “Истеъдод” жамғармаси, 2008. – 180 б.
6. Махмудов И.И. Бошқарув профессионализми: психологик таҳлил. – Т.: “Академия”, 2011. – 154 б.
7. Fernand Braudel. A History of civilizations. USA. Allen Lane the Penguin press. 2005.
8. Jacques Le Goff. Medieval History 400-1500. Blackwell. 2000.
2. Бобров И.В. и др. История мировых цивилизаций часть I. Учебное пособие. Тюмень 2004
3. Бобров И.В. и др. История мировых цивилизаций часть II. Учебное пособие. Тюмень 2004
4. “Древние цивилизации”. Под общей редакцией Бангарда-Левина Г. М. М., 1989.
5. Ясперс К. “Смысл и назначение истории”. М., 1991.
6. Ш.Эргашев. Қадимги цивилизациялар. - Т.: Ўзбекистон, 2016.
7. Дугин А. Основы геополитики. М., 1997.
8. Тихонравов Ю.В. Геополитика. М., 2000.
9. Гаджиев К.С. Введение в геополитику. М., 2001.
10. Нартов Н.А. Геополитика. М., 2002.
11. Хўжанов Б.А. Геосиёсат асослари. Т., 2002.
12. Толипов Ф. Большая стратегия Узбекистана в контексте геополитической и идеологической трансформации Центральной Азии. Т., 2005.
13. Сафоев С.С. Марказий Осиёдаги геосиёсат. Т., 2005.

14. Bhuvan Garg. Teaching of history. India. New Delhi.: Rajat publications. 2010.
15. James B. M. Schick., Teaching History With a Computer: A Complete Guide for College Professors. USA. 2009.
16. Использование информационных технологий в обучении истории и Обществознания. – М., 2009.
17. Алаев Л.Б. Империя феномен или этап развития? // Вопросы истории 2000.
18. Бабурин С.Н. Территория государства. Правовые и геополитические проблемы. М., 1995.
19. Березкин Ю. Е. Инки. Исторический опыт империи. М., 1991.
20. Гринин Л. Е. О стадиях эволюции государства. Проблемы теории // История и современность. 2006. № 1.
21. Государство на Древнем Востоке. М., 2004.
22. Каспэ С.И. Империи генезис, структура, функции // Каспэ С.И. Политические исследования. М., 1997.
23. Феномен восточного деспотизма: структура управления и власти. М. 1993.
24. Феоклистов Г.Г. Империя как тип структурного деления мира Опыт классификации // Феоклистов Г.Г. Общественные науки и современность. М, 2000.
25. Бобокулов Қ., Эшов Б. Ж. Қадимги давр урбанизациясининг айрим жиҳатлари // ЎзМУ хабарлари, 2013. Махсус сон.
26. Алферова М.В. История Древнего Рима. СПб., 2002
27. Андреев Ю.В. Цена свободы и гармонии. СПб., 1998.
28. Античная Греция. Т.1-2. М., 1983.
29. Античная демократия в свидетельствах современников. М., 1996.
30. Бергер А.К. Политическая мысль древнегреческой демократии. М., 1966.
31. Васильев Л.С. История Востока (любое издание)
32. Дьяконов И. М. О площади и составе населения шумерского города-государства // Вестник древней истории. 1950. № 2.
33. Дьяконов И.М. Община на Древнем Востоке в работах советских исследователей // Вестник древней истории. 1963. № 1.
34. Дьяконов И.М., Якобсон В.А. «Номовые государства», «территориальные царства», «полисы и империи». Проблемы типологии // Вестник древней истории. 1982.
35. Государство Исследование политической мифологии М., 1999.
36. Государство и социальные структуры на Древнем Востоке. М., 1989.
37. Зайцев А.И. Культурный переворот в Греции VIII–V вв. до н.э. Л., 1995.
38. История Востока. Т. 1. Восток в древности. М., 1997.

39. Кошеленко Г.А. Греческий полис на эллинистическом Востоке. М., 1979.
40. Кошеленко Г.А. О некоторых проблемах становления и развития государственности в древней Греции // От доклассовых обществ к раннеклассовым. М., 1987.
41. Кучма В.В. Государство и право в странах Древнего Востока: Учебное пособие. Волгоград, 1998.
42. Маринович Л.П. Греческое наемничество IV в. до н.э. и кризис полиса. М., 1975.
43. Пальцева Л.А. Из истории архаической Греции: Мегары и мегарские 1999.
44. Платон. Государство (любое издание)
45. Саватеев В.В. Община и общинная ментальность в истории цивилизации Востока // Восток. 1994, № 4.
46. Солоневич И.Л. Народная монархия. М., 1973.
47. Туманс Х. Рождение Афины. Афинский путь к демократии: от Гомера до Перикла (VIII – V вв. до н.э.) СПб., 2002.
48. Фролов Э.Д. Греческие тираны (IV в. до н.э.). Л., 1972.
49. Фролов Э.Д. Рождение греческого полиса. Л., 1988.
50. Фролов Э.Д. Факел Прометея. Очерки античной общественной мысли. Л., 1991.
51. Фролов Э.Д. Греция в эпоху поздней классики. Общество. СПб., 2001.
52. Яйленко В.П. Греческая колонизация VII – III вв. до н.э. М., 1982.
53. Яйленко В.П. Архаическая Греция и Ближний Восток. М., 1990.

IV. Elektron talim resurslari

1. Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги: www.edu.uz.
2. Ўзбекистон Республикаси Алоқа, ахборотлаштириш ва телекоммуникация технологиялари давлат қўмитаси: www.aci.uz.
3. **Компьютерлаштириш ва ахборот-коммуникация технологияларини ривожлантириш бўйича Мувофиқлаштирувчи кенгаш: www.ictcouncil.gov.uz.**
4. ЎзРес.ОЎМТВ ҳузуридаги Бош илмий-методик марказ: www.bimm.uz
5. [www. Ziyonet. Uz](http://www.Ziyonet.Uz).
Infocom.uz электрон журнали: www.infocom.uz

TEMA:1. Kirisiw. Ózbekstan qadimgi sivilizasiyasinin insaniyat tariyxında tutqan orni.Orta Aziyada mamleketshilik qaliplesiwi ham rawajlaniw formalari/

REJESI:

1. Mámleketshilik túsini. Erte degi mámleketlerdiń payda bolıwınıń tiykarǵı faktorları.
2. Ózbekstan qadimgi sivilizasiyasinin mamleketshilik tariyxındaǵı orni.
3. Mamleketshilik tariyxın uyreniwde jazba dereklerin orni.

Mámleketshilik - mámlekettiń, eldiń tariyxıy rawajlanıw barısında óziniń jańadan mámleketti dúze alǵan yamasa bir qansha sebepler menen ǵárezsizlik awhalǵa duwshar bolıp joǵaltıp alǵan burınǵı mámlekettiń qaytadan tikley alǵan ayrıqsha belgi boladı. Mámleketshilik-jámiyettiń tek baylıǵı hám onıń rawajlanıwınıń kórsetkishini ǵana emes, sonday-aq ol milliy ideologiyada ruwxıy qádiriyatlarda, elde mámlekettiń rawajlanıwına, onı qorgawǵa baǵdarlaytuǵın jámiyetlik siyasiy hám mádeniy orientatsiya, jámiyettiń siyasiy shólkemlesiwiniń jetistiriliwi bolıp tabıladı. Mámleketshiliktiń ózine tán simbolikalıq belgileri rásmiy mámleketlik tilde yamasa tillerdiń paydalanıwı, amblematikasınıń (gerb, gimn, jalaw) bolıwı hám jámiyetti mámleketlik siyasiy shólkemlestiriwiniń ózine tán spetsifikalıq formaların dúziwi bolıp tabıladı.

Ózbekstan territoriyasındaǵı mámleketshilik óziniń mın jıllıq tariyxına iye. Bul territoriyada payda bolǵan mámleketler xalqımızdıń bay tariyxında girewli orın iyelegen. Biraq XIX ásirde Rossiya imperiyasınıń jawlap alıwınıń sońınan sovet imperiyasınıń zorlıq penen ózine qosıp alıwınıń aqıbetinde elimizdiń mámleketshiligi tariyxında uzaq waqıt májbúriy úziliske ushırawshılıq boldı.

Ózbekstan Respublikasınıń ǵárezsizlikke erisiwiniń nátiyjesinde jańa biyǵárez Ózbekstan mámleketshiliginiń tırnaǵı salındı. “Ǵárezsizliktiń arqasında ǵana xalqımız óziniń milliy civilizaciyasınıń házirgi rawajlanıw dárejesine maslastırıp qayta tiklew múminshiligine iye boldı. Mámleket jámiyettiń siyasiy sistemasiniń tiykarǵı instituti bolıp, jámiyetti basqarıwdı ámelge asıradı.

Ǵárezsizlik áyyemnen insaniyattıń arızı úmitleri hám ármanların ózinde birlestirgen insaniyat tábiyattıń gúltajı sıpatında hámıyshe azatlıq hám erkinlikke umtılıp jasaydı. XXI ásir bosaǵasında Watanımız tariyxında jańa dáwir baslandı. Ózbekstan hám onıń quramında Qaraqalpaqstan óziniń mámleketlik ǵárezsizligin qolǵa kirkizdi. Xalqımızdıń kóp ásirlik arızı-ármanı iske astı. Dúnya kartasında jáne bir ǵárezsiz mámleket - Ózbekstan Respublikası payda boldı. Ǵárezsizlikke eriskennen soń xalqımızdıń óz eli, tili, mádeniyatı, qádiriyatları tariyxın biliwge, ózligin ańlawǵa qızıǵıwshılıǵı artıp barmaqta. Bul tábiyǵıy jaǵday, adamzat payda bolǵannan baslap ata-babalarınń kimligin, násil tiykarın kelip shıǵıwın, ózi tuwılıp ósken awıl, qala, qullası Watanınıń tariyxın biliwdi qáleydi. Házir Ózbekstan dep atalıwshı territoriya, yaǵnıy biziń Watanımız tek ǵana Shıǵıs emes, al jer júzlik civilizaciya oshaqlarınıń biri

bolganın dúnya moyınlamaqta. Bul áyyemgi hám muqaddes topıraqtan ullı oyshıllar, alımlar, ulamalar, siyasatshılar, sárkardalar jetisip shıqqan. Diniy hám dúnyalıq ilimlerdiń tiykarları usı ortalıqta payda boldı. Miyrimsiz dáwir sınavlarınan aman qalǵan, eń áyyemgi tas jazıwlardan baslap, kitapxanalarımızda saqlawlı tariyx, ádebiyat, kórkem-óner, siyasat, ádep-ikramlıq, filosofiya, medicina, matematika, fizika, ximiya, astronomiya, arxitektura, diyxansılıqqa tiyisli on mınlaǵan shıǵarmalar tawsılmas ruwxıy baylıǵımız, maqtanışımız. Ata babalarımızdıń ásirler dawamında toplaǵan turmıslıq tájriybeleri, diniy, ádep-ikramlıq, ilimiy kóz qarastarın ózinde jámlegen bul qol jazbalardı juwapkershilik penen tereń úyrenetuǵın dáwir keldi. Óytkeni, sovetler zamanında tariyxıy haqıyqatı biliwge umtılw qoshametlenbeytuǵın edi, húkimdar ideologiya máplerine xızmet etpeytuǵın derekler xalıqtıń kózinen ilaji bolǵanınsha alısta saqlanatuǵın edi. Jaǵday sonday dárejege jetken edi, óz tariyxımızdı, ózimiz jazıw huqıqınan ayrılıp qaldıq. Birewler tárepinen jaratılǵan tariyx sabaqların oqıtatuǵın edik. SSSR tariyxı dep atalǵan sabaqlıqta Ózbekstanday mámleketke bar joǵı 3-4 bet orın berilip, tariyxıy waqıyalar hám shaxslar haqqında tolıq emes pikirler ayılıp, yamasa ulıwma hesh nárese ayılmas edi.

Xalqımızdıń milliy ózligin ańlawında ruwxıy dúnyası bay, kámil insandı tárbiyalawda, Watanımız tariyxın úyreniwdiń áhmiyeti oǵada úlken. Ruwxıylıǵın tiklewı, tuwılıp ósken elinde ózin basqalardan kem sezbey, basın bálent kóterip júriwi ushın insaǵa, álbette tariyxıy yadı kerek. Prezident İ.Karimovtıń "Ózbekstannıń óziniń jańalanıw hám rawajlanıw jolı, "Tariyxıy xotirasız kelajak yóq", "Óz keleshegimizdi óz qolımız benen qurıp atırımız", h.t.b. miynetlerinde jámiyetimizdi jańalaw hám rawajlandırıwdıń ózine tán jolı, sosiallıq hám ruwxıy turmıstı jaqsılawdıń, milliy qádir qımbatımızdı hám dástúrlerimizdi qayta tiklewdiń anıq kontsepciyası islep shıǵılǵan, tariyxıy miyraslar insan ruwxın tiklewdegi áhmiyeti ashıp berilgen. Tariyx sabaqları insandı sezgirlikke úyretedi, xarakterin bekkemleydi. İnsan ushın tariyxtan ayırılıw-ómirden ayırılıw degendi ańlatadı. Haqıyqıy tariyxtı bilmey turıp ózlikti ańlaw múmkin emes. Biz ótmishti tiklew, tariyxıy haqıyqatlıqtı óz ornına qoyıw arqalı pikirlewimizdi bayıtamız, túsiniklerimizdi keńeytemiz, ómir filosofiyası arqalı reformalar filosofiyasın, reformalardıń mánisin ańlay baslaymız. Eń aqırında usı prosess arqalı jámiyetti jańalaymız. Onıń mazmunın bayıtamız. Óytkeni, milliy azatlıq ideologiyasınıń, mámleketimiz alıp baratırǵan keń kólemdegi reformalardıń aǵla páziyletleri sonda. Tariyxıy waqıyalardı úyreniwde qanday ilimiy-teoriyalıq, metodologiyalıq tiykarlarǵa tiykarlanıwdıń áhmiyeti oǵada úlken. Sovetler dáwirinde onı oqıtıw hám úyreniw isleri marksistlik metodologiyaǵa boysındırıldı. Bunda hár qanday waqıyanı bayanlawda kommunistlik ideologiya, partiyalıq, klasslıq kóz qarastan háreket islendi. Mámleket, pútin bir xalıq tariyxı ekige-ekspluatator hám ekspluatatciya etiliwshiler, qul iyeleri hám qullar, feodallar hám ǵárezli diyxanlar, burjuaziya hám jallanba jumısshılar, baylar hám kámbaǵallar, mülk iyeleri hám mülksizler

tariyxına bólini. Baylar hám múlki iyeleri, olar arasınan shıqqan bekler, ámirler, xanlar, mámleket iskerleri, ruwxaniyeler qaralandı. Tariyxıy waqıyalar jámiyet aǵzalarınıń bir bólegi bolǵan kambaǵallardı qorǵaǵan halda, olardıń máplerine boysındırılǵan halda bayan etildi. Din, diniy qádiriyatlar qaralandı, insanlardıń diniy isenimleri ayaq astı etildi, ruwxaniylar quwǵın astına alındı. Xalqımız tariyxın bir tárepleme bayan etiliwine tek marksistlik metodologiya ǵana emes, al mámlekette húkimdarlıq etken totalitar dúzimniń de roli úlken boldı. Tariyx totalitar dúzim xızmetkerine, násiyatshı hám qorǵawshısına aylanıp qalǵan edi. Adamzat jámiyetindegi tariyxıy waqıya, hádiyselerdi úyreniwdiń áhmiyetli teoriyalıq metodologiyalıq tiykarlarınıń biri jámiyet rawajlanıwınıń nızamların ashıp beriwshi dialektikalıq metod bolıp esaplanadı. İnsaniyat turmısı, jámiyet rawajlanıwı dialektikalıq prosess. Dialektika álem bir pútın hám ajıralmas, onda bolatuǵın hádiyseler, waqıyalar ulıwma hám óz-ara baylanısta, úzliksiz hárekette, qarama-qarsılıqlı rawajlanıwda boladı dep tálim beredi. Dialektika júdá uzaq tariyxqa iye, onıń biliw teoriiyası sıpatında qalıplesiwi hám rawajlanıwında Geraklit, Aristotel, Xorezmiy, Farabiy, Abu Rayxan Beruniy, Abu Ali İbn Sino, Ulugbek, Dekart, Spinoza, Gertsen, Gegel hám basqa alım hám aǵartıwshılardıń xızmeti úlken. Olar tábiyat, tariyxıy hám ruwxıy dúnyanı bir prosess sıpatında, yaǵnıy olardı úzliksiz háreket etip, ózgerip, rawajlanıp turatuǵın halda, rawajlanıwdı ishki baylanısta alıp úyreniw metodologiyasın jarattı. Dialektikalıq metodologiya hár qanday mámleket tariyxın jer júzi xalıqları tariyxı menen baylanıslı halda úyreniwdi talap etedi. Óytkeni, hár bir xalıq tariyxında milliylik, ózine tán qaytalanbas ózgeshelikleri menen birge jer júzlik tariyx, pútkil insaniyattıń rawajlanıwı menen ulıwma baylanısta boladı. Ózbekstan hám Qaraqalpaqstan tariyxı eń dáslep Oraylıq Aziya mámleketleri tariyxı menen, jer júzlik tariyx penen baylanıslı ketken. Ayyemgi zamanlardan jaqın jıllarǵa shekem Watanımız Orta Aziya territoriyasındaǵı kóplegen mámleketler menen Awǵanstan, İran, Arqa Hindstan sıyaqlı mámleketler menen bir ekonomikalıq hám mádeniy mákanda bolıp keldi. Bul úlken territoriyada jasawshı urıw, qawım, elatlar etnik jaqtan óz-ara tásir hám baylanısta bolǵan, qosılıw prosessin bastan keshirgen, olardıń sosiallıq, siyasiy, ekonomikalıq, ruwxıy turmısı bir-biri menen óz-ara baylanısta bolıp ótken. Sol sebepli Ózbekstan hám Qaraqalpaqstan tariyxın qońsı mámleketler tariyxı menen baylanıslı halda úyreniw talap etiledi. Qazaq, qırǵız, qaraqalpaq, túrkmen, tájik, parsı, awǵan, hind, arab hám basqa xalıqları tariyxın qansha jaqsı bilsek, onda Ózbekstan xalıqları tariyxın sonsha tereń hám hár tárepleme úyreniwge imkaniyat jaratadı, kómeklesedi. Tariyxıy waqıya, hádiyselerdi úyreniw, pikirlewde hám bayan etiwde obektiv, haqıyqıy, ádalatlı qatnasta bolıw eń áhmiyetli metodologiyalıq qaǵıyda bolıp esaplanadı. Obektivlik qaǵıydası tariyxıy waqıya, hádiyselerdi úyreniwde olar menen baylanıslı bolǵan barlıq faktlerdiń pútın bir jıynaǵın birge alıp tekseriwdi, onı haqıyqıy dáliyllerge tiykarlanıwdı talap etedi. Tariyxıy hádiyselerdi bir pútın halda, óz-ara baylanısta hám qatnasta dep tekseriw lazım. Tariyxtı úyreniwde tariyxıylik metodologiyası

úlken áhmiyetke iye. Tariyxıylıq qağıydası waqıya, hádiyselerdi óz dáwiriniń anıq tariyxıy shárayatınan kelip shıqqan halda úyreniwdi talap etedi. Waqıya, hádiyselerdi úyreniwde tariyxıy baylanıs, tariyxıy rawajlanıwdı basqa waqıyalar, hádiyseler menen baylanısta úyrengende ǵana sol waqıya, hádiyseniń ulıwma tariyxıy prosesstegi ornın durıs anıqlaw, belgilew múmkin boladı. Hár bir waqıya, hádiyselerge ulıwma tariyxıy prosesstıń bir bólimi, bólegi dep qaraw zárúr. Hár bir hádiyse qanday tariyxıy shárayatta, ortalıqta payda bolǵanlıǵın, bul hádiyse óz rawajlanıwında qanday tiykarǵı basqışlardı ótkenligin, keyin ol qanday bolıp qalǵanlıǵın biliw tariyxıylıq qağıydasınıń tiykarǵı talabı bolıp esaplanadı. Máselen, qanday da bir mámlekettiń xızmetine tariyxıylıq kóz-qarastan turıp baha bermekshi bolsaq, birinshiden, ol qashan, qanday tariyxıy shárayatta payda boldı, ekinshiden, ol óz rawajlanıwında qanday awhalda degen sawallarǵa anıq juwap beriw zárúr boladı. Tariyxıylıq metodologiyası xalıqtıń ótmishin, házirgi zaman hám keleshegin bir tábiyiy tariyxıy proses dep, ótmish házirgi zamandı tayarlaydı, házirgi zaman keleshekti jaratadı degen rawajlanıw nızamı tiykarında qaraydı. İnsaniyat áne usınday ulıwma joldan baratırǵan eken, keleshekte jarqın turmıs qurmaqshı bolǵan áwlad tariyx pání arqalı óz ótmishin jaqsı biliwi lazım. Ótmishti, ata-babalarımız tariyxın qanshelli jaqsı bilsek anlap jetsek, házirgi zamandı, ǵárezsizligimiz mazmunın sonshelli tolıq túsinemiz, keleshekti durıs kóz aldımızǵa keltire alamız. İnsaniyattıń rawajlanıwınıń málim bir basqışında urıwshılıq dúzimi ıdırap jeke menshik kelip shıqqannan soń, urıw jámiyetleri hár qıylı sosiallıq qatlamlarǵa bóliniwi menen, hár bir sosiallıq qatlam óz máplerine sáykes háreket etetuǵın, olardıń mápleri bir-birine soqlıǵı satuǵın kóterilisler, qozǵalańlar bolatuǵın boldı. Usınday shárayatta bolıp ótken waqıyalardı, tariyxıy prosessti úyreniwde sosiallıq qatnas jasaw principine dıqqat awdarıw zárúr boladı. Sosiallıq qatnas metodologiyası tariyxıy prosessterdi xalıqtıń barlıq qatlamınıń máplerin esapqa alǵan halda úyreniwdi talap etedi. Sosiallıq qatnas printsipi mámleket iskerleriniń, siyasiy kúshler, partiyalar, túrli birlespeler, olardıń jol basshılarınıń tariyxıy rawajlanıwǵa kórsetken unamlı yamasa unamsız tásinin, jámiyetti ol yamasa bul jol menen baslawdaǵı rolin bilip alıwda úlken áhmiyetke iye. Mámleketimiz tariyxın úyreniwde milliy qádiriyatlar, xalıq dástúrleri hám úrp-ádetleri, din, islam tariyxı, adamlardıń diniy isenimleri, diniy táliymatlar hám olardıń tiykarın salıwshılardıń xızmetlerin analiz etiwde, bayanlawda civilizatsiyalı qatnasta bolıp, olardı húrmetlew, áziyzlew kóz-qarasınan háreket etiw zárúr. Turmıs xalıqtıń neshshe mın -jıllar dawamında jaratqan ruwxıy mádeniyatın ekspluatator hám ekspluatatsiya etiliwshiler mádeniyatı dep bóliw, birinshisin qaralawdan ibarat eski baǵdardıń zıyanlı ekenligin kórsetti. Ruwxıy miyrasqa bunday qatnasta bolıw ruwxıy kámbaǵallıqqa, milliy qádiriyatlardıń, úrp-ádetlerdiń ayaq astı etiliwine, kóplegen alımlar, aǵartıwshılar, zıyalılar, ruwxaniyelerdiń qaralanıwına alıp kelgenligin hesh waqıtta umıtpaw zárúr. Tariyxtı úyreniwdegi joqarıdaǵı metodologiyalıq qağıydalar menen birge faktlerdi salıstırıw, dáwirlerge bóliw, dereklik maǵlıwmat tiykarında juwmaqlar

shıǵarıw, sociologiyalıq izertlewler ótkeriw, statistikalıq, matematikalıq h.b. usıllardan paydalanıladı.

Watan tariyxın úyreniwde tiykarǵı derekler: 1. Áyyemgi zamanlardan baslap biziń kúnlerimizge shekem ullı ata-babalarımız, ullı oyshıllar, alımlar qaldırǵan ruwxıy bay dástúrler. 2. Bizge shekem jetip kelgen jazba kitaplar, ilimiy hám kórkem shıǵarmalar, sabaqlıqlar, qol jazbalar, toplamlar. 3. Hár qıylı muzeylerde saqlanıp atırǵan kórgizbe zalları hújjetleri, birinshi náwbette arxeologiyaǵa tiyisli qazılma estelikleri. 4. Tariyxıy qurılıslar, estelikler. 5. Kino, foto hújjetler h.b.

TAYANISH TÚSINIKLER

Pánniń predmeti hám aktual mashqalaları, obektivlik, ilimiylik, tariyxıylıq, dialektikalıq usıl, materiallıq hám jazba derekler.

Watan - (arabcha “Hámtan”-ona yurt) Adamlardıń jasap turǵan, olardıń áwlad hám ata babaları, tuwılıp ósken ornı, aymaǵı jámiyetlik qorshaǵan ortalıǵı, mámleketi.

İlimiylik – tariyxıy waqıya hádiyselerdi durıs analizlew hám durıs dáwirlerge bóliw.

Tariyxıy miyras-tariyx processinde bolıp ótken waqıyalardı tártipli úyreniw.

Tariyxıy derek – Materiallıq, etnografiyalıq, xalıq awızeki dóretpeleri, jazba derekler hám basqalar.

Tariyx pániniń predmeti- Ana watanda jasaǵan xalıqlardıń ómiri, olardıń ózgeris tariyxıy waqıya hádiyseler, xalıqtıń turmıs tárizi, ekonomikası, mádeniyatı, ullı insanları hám túrli áskerbasshılardıń jeke ómirin óz ishine aladı.

Ruwxıy miyras – Ullı alımlar insaniyat qaldırǵan zatlay hám mánawiy baylıqlardıń jıyındısı esaplanadı.

Civilizatciya, antropogenez prosessi, paleolit, neolit, eneolit, ashel, muste, Tesiktas, Jaytun, Hisor, Kelteminar, Sarazm, Zamanbaba, Sapalli, Neandartal, Kromanon, Zarausay, matriarxat, patriarxat.

Satraplıq-áskeriy admistrativ bólim

Avesto-zardushtiyliktiń muqaddes kitabı

Numizmatika-teńgelerdi úyreniwshi bólim

Á D E B İ Y A T L A R:

1. Karimov İ.A. Tariyxıy xotirasız kelajak yóq T., Sharq, 1998.
2. Milliy istiqlol goyasi: asosiy tushuncha va tamoyillar. T., 2000.
3. Abu Rayxon Beruniy. Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar. t.1., 1968.
4. Ózbekiston tarixi (maruzalar matni). T., 2000.
5. Ózbekiston tarixi. T., "Universitet", 1997, ekinshi baspasi 1999.
6. Arxeologlar hikoya qiladi. Tóplam. T., 1974.
7. Kabirov J. , Sagdullaev A. Órta Osiyo arxeologiyasi. T., Óqituvchi, 1990

8. Sagdullaev A. Qadimgi Ózbekiston birinshi yozma manbalarda. T., Universitet, 1996.
9. Tolstov S.P. Qadimgi Xorezm madaniyatni izlab. T., "Fan" 1964
10. Ózbekiston xalqlari tarixi. Ikki-jildlik. t.1. T., "Fan", 1992
11. Ózbekiston tarixi. (1 qism) T., "Universitet" 1997, 1999.
12. Ózbekiston tarixi (maruzalar matni). T., 2000.

TEMA- 2. Ózbekstan territoriyasida antik dáwir mámleketleri túrleri hám basqarıw forması.

J O B A S I :

1. Erte degi mámleketlerdiń payda bolıwınıń tiykarǵı faktorları.
2. Orta Aziya aymaǵındaǵı eń áyyemgi mámleketler. Olardıń sosiallıq-ekonomikalıq turmısı.

Mámlekettiń, eldiń tariyxıy rawajlanıw barısında óziniń jańadan mámleketti dúze alǵan yamasa bir qansha sebepler menen gárezsizlik awhalǵa duwshar bolıp joǵaltıp alǵan burınǵı mámlekettiń qaytadan tikley alǵan ayrıqsha belgi boladı. Mámleketshilik-jámiyettiń tek baylıǵı hám onıń rawajlanıwınıń kórsetkishi ǵana emes, sonday-aq ol milliy ideologiyada ruwxıy qádiriyatlarda, elde mámlekettiń rawajlanıwına, onı qorǵawǵa baǵdarlaytuǵın jámiyetlik siyasiy hám mádeniy orientatciya, jámiyettiń siyasiy shólkemlesiwiniń jetistiriliwi bolıp tabıladı. Mámleketshiliktiń ózine tán simvolikalıq belgileri rásmiy mámleketlik tilde yamasa tillerdiń paydalanıwı, amblematikasınıń (gerb, gimn, jalaw) bolıwı hám jámiyetti mámleketlik siyasiy shólkemlestiriwiniń ózine tán spetsifikalıq formaların dúziwi bolıp tabıladı.

Ózbekstan territoriyasındaǵı mámleketshilik óziniń mın jıllıq tariyxına iye. Bul territoriyada payda bolǵan mámleketler xalqımızdıń bay tariyxında girewli orın iyelegen. Biraq XIX ásirde Rossiya imperiyasınıń jawlap alıwınıń sonıńan sovet imperiyasınıń zorlıq penen ózine qosıp alıwınıń aqıbetinde elimizdiń mámleketshiligi tariyxında uzaq waqıt májbúriy úziliske ushırawshılıq boldı.

Ózbekstan Respublikasınıń gárezsizlikke erisiwiniń nátiyjesinde jańa biygárez Ózbekstan mámleketshiliginiń tırnaǵısalındı. "gárezsizliktiń arqasında ǵana xalqımız óziniń milliy civilizaciyasınıń házirge rawajlanıw dárejesine maslastırıp qayta tiklew múmkinshiligine iye boldı. Mámleket jámiyettiń siyasiy sistemasiniń tiykarǵı institutı bolıp, jámiyetti basqarıwdı ámelge asıradı.

Ózbekstan territoriyasında áyyemgi mámleket dúziminiń qalıplesiwi áyyemgi dáwirge barıp taqaladı. Keyingi bronza hám erte temir, dáwiri Orta Aziya civilizaciyasınıń tiykarında, yaǵnıy b.e.sh. VIII-VII ásirlerde bul jerde dáslepki erte mámleketlik birlespeler "Áyyemgi Baktريا patshalıǵı" hám "Úlkeń Xorezm" payda boldı. Áskeriy demokratiyalıq basqarıw usılı tiykarında qalıpleskeń bul mámleketlik birlespeler territoriyalıq jaqtan házirgi Ózbekstannıń barlıq wálayatların óz ishine alǵan.

Úlken Xorezm - Ámiwdáryanıń tómengi aǵımındaǵı arqadaǵı jerler, Murgap oazisi hám Parfiya territoriyası Baktriya házirgi Surxandárya, Tájikstannıń Ámiwdáryaǵa jaqın jerleri hám arqa Awǵanstan territoriyası. Tilekke qarsı jazba dereklerde olar haqqında úzik julıq hám júdá qısqa maǵlıwmatlar gezlesedi.

"Avesto"da "Úlken Xorezmge" tiyisli wálayatlar sanap jazıladı. Bul boyınsha Orta Aziyanıń derlik úlken bólegi "Úlken Xorezmge" tiyisli ekenligine iseniw múmkin.

Bul xabar grek avtorları tárepinen de tastıyqlanadı. Gerodot "Úlken Xorezm" mámleketiniń egislik maydanların suwǵarıw ushın Oks dáryasına plotına qurılǵanlıǵın bayan etip ketken. Biraq "Úlken Xorezm" mámleketiniń qashan daǵdarısqa ushıraǵanlıǵı haqqında bir pikir aytıw qıyın. Biraq "Úlken Xorezm"ge tiyisli bir qatar qubla wálayatlar Midiya mámleketi waqtında -aq onnan bólinip ketken, al onıń taǵı bir qatar wálayatları bolsa Axamaniyler mámleketi tárepinen basıp alınǵan. Biziń áramızǵa shekem IV ásirge kelgende "Úlken Xorezm"niń Ámiwdáryanıń tómengi alabı aymaǵında Áyyemgi Xorezm mámleketi payda boldı.

Onıń patshası sıpatında Farasman atlı adam grek tariyxshıları tárepinen tilge alınadı. Arxeologiyalıq materiallar "Úlken Xorezm" mámleketi tuwralı sóz bolǵanda tek Farasman patshalıq etken Áyyemgi Xorezm mámleketi túsiniłmesten, al onıń áyyemgi Parfiya, Girkaniya hám Margianaǵa shekem jayılǵanlıǵın kórsetedi.

Orta Aziya aymaǵında axamaniylerge shekem dúzilgen ekinshi mámleket -bul Baktriya patshalıǵı bolıp tabıladı. Bul mámleket haqqındaǵı dáslepki maǵlıwmatlar gretsiyalı táwip Ktesiyde ushırasadı. Baktriya paytaxtı Baktra (házirgi Balx) bekkem qorǵanıw qurılımlarına iye bolǵan.

Ktesiydiń maǵlıwmatları biziń eramızǵa shekemgi VIII-VII ásirlerge tiyisli bolıp, olarda Baktrianıń qúdireti, saltanatı, mıńlaǵan qalaları menen awılları, mol zúraátli jerleri hám kóp sandaǵı sharwaları haqqında ángime etiledi.

Keyingi jıllarda áyyemgi Baktriya aymaǵında júrgizilgen arxeologiyalıq izertlewler jumısları grek, avtorlarınıń "áyyemgi Baktriya patshalıǵı" haqqındaǵı ángimeleri tiykarında tariyxıy shınlıq bar ekenligin kórsetedi. Buǵan mısıl etip qubla Baktriyada Altın 1, Altın-10 jańa Baktra qala rayonların, al arqa Baktriyada Kúshiktóbe, Qızıltóbe, Talashkantóbe, Bándixan - 2 usaǵan esteliklerdi kórsetiw múmkin. Olardıń hár biri jergilikli hákimlerdiń ordası bolǵan. Áyyemgi Baktriya patshalıǵı bolsa mine usı rayonlar menen wálayatlardı birlestiriwshi áskeriy demokratiyalıq tiptegi konfederaciya edi.

Grek-makedon basqınshılarınıń Oraylıq Aziyaǵa keliwi hám olardıń jergilikli xalıqtıń barlıq qatlamları ústinen júrgizgen talawshılıq siyasatı izsiz qaladı. Basqınshılar zulımınan azap shekken Oraylıq Aziya xalıqları óz azatlıǵı ushın gúresin alıp bardı. Hátijjede eramızdan aldınǵı III ásir ortalarda

Oraylıq Aziya territoriyasında bir qansha gárezsiz mámleketler payda boldı: Házirgi Túrkménstan aymağında arshakiylardıń Parfiya mámleketi; Ózbekstan, Tájikstan hám arqa Awғанstannıń batısında Grek-Baktriya; Ózbekstannıń arqası hám batıs Qazaqstanda - Kangyuy; Fergana oazisinde - Davan; Ámiwdáryanıń tómenińde - Áyyemgi Xorezm mámleketi payda boldı. Olardıń mámleketlik dúzilisi haqqında anıq pikirler aytıw qıyın. Biraq áyyemgi avtorlardıń mağlıwmatları, Avesta hám basqa dereklerde keltirilgen mağlıwmatlar mámleketti aqsqaqallar keńesi basqarıwınıń áskeriy-demokratiyalıq usılı haqqında ulıwma túsiniklerdiń tısqarı tiyisli material bere almaydı, aqsqaqallar keńesi tárepinen saylangan patshalar bekkem hákimiyatka iye emes edi.

Grek-Baktriya, Parfiya hám Xorezm mámleketleriniń patshaları atınan teńgeler shıǵarılǵan hám usı úlkelerdıń óz jazıwlar bolǵan.

Kangyuy mámleketi - bir qansha diyxansılıq hám sharwashılıq úlkelerdı birlestiriwshi shólkem bolıp, onıń territoriyasında áyyemgi túrkiy jazıwlar ushırassa da biraq óziniń teńgesine iye emes edi. Kangyuy mámleketiniń etnik quramı tiykarınan eramızdıń baslarında eki tilde bolıp, mámleket xalqınıń túrkiy tilli qatlamı ústemlik qılǵan.

Biziń eramızǵa shekemgi IV ásirdiń aqırlarında Spitamenniń jeńilisinen soń Qıtay jılnamalarında Yue-Chjiler dep atalǵan massaget qáwimleri shıǵıs Túrktannan Mongólstan shegaralarına shekemgi aymaqlarǵa ketip qalǵan edi. B.e.sh. 155-jılı Grek-Baktriya mámleketi daǵdarısqa ushıradı. Tek usı jaǵdaydan paydalanǵan Yue-Chjiler b.e.sh. 140-jılı Soǵd jerleri arqalı Baktriyaǵa kirip keledi.

Qıtay-jılnamalarında jazılıwına qaraǵanda, yue-chjiler Baktriyaǵa kelgennen soń júz jıl dawamında 5 qáwimge bólinip jasaǵan. Gayshunnan (Kushan) qáwimi (Yabǵusı) Kudzula Kadfız qalǵan tórt qáwimniń yabǵuların baǵındırıp, ózin húkimdar dep daǵazalaydı. Qıtay dereklerine qaraǵanda Kushan mámleketi Parfiyanı, Awғанstandı hám Kashmirdi basıp aladı.

Kushan mámleketiniń dáslepki patshaları "Geroy jabgu" "Kutula jabgu" jazıwlı teńgeler shıǵarǵan. Bul teńgeler olardıń túrkiy qáwimlerine etnik jaqınlıǵın kórsetedi. Kudzula Kadfız da mámleket húkimdarı sıpatında óz teńgelerin shıǵara baslaydı. Kanishka húkimdarlıǵı dáwirinde Hindstannıń qubla rayonları, Orta Aziyanıń, Sogdiana, Xorezm hám Shash wálayatları kushanlardıń qolına ótedi.

Kushanlar mámleketinde bir qatar qalalar payda boladı. Pul reforması ótkeriledi. Budda dini mámleket dini dep daǵazalanadı. Magistral kanallar payda boldı, ónermentshilik hám sawda rawajlandı.

Ekonomikalıq siyasiy hám mádeniy ómirde joqarı rawajlangan kushanlar saltanatı Kanishkanıń miyrasxorı Xuvishkadan keyin kem-kemnen daǵdarısqa bet bura basladı. Hind dereklerine qaraǵanda III ásirdiń ortalarında Hindstanda kushanlardan biyǵárez mámleket dúzilgen. Tap usı jıllarda Xorezm de

kushanlardan bólinip shıqtı. Solay etip III ásir ortalarınan baslap kushanlar saltanatı tereń ekonomikalıq hám siyasiy daǵdarısqa bet burdı. Biraq bunnan keyin de Kushan mámleketi shıǵıstıń iri mámleketleriniń biri sıpatında 100-jıldan aslam waqıt ómir súrdi.

Antik dáwir Orta Aziya xalıqlarınıń materiallıq hám ruwxıy mádeniyatında sezilerli ózgerisler bolıp ótti. B.e.sh. IV- II ásirlerde aramey jazıwı tiykarında Xorezm, Parfiya hám Soǵd jazıwları payda boldı. Kushan dáwirine kelip jáne bir jazıw - Kushan (Baqtriya) jazıwı qalıplesti. Orta Aziya hám Awǵanstan aymaǵındaǵı arxeologiyalıq izertlewler antik dáwir mádeniyatınıń gúllep rawajlanganınan derek beredi. Ayritam hám Góne Termizde Budda ibadatxanaları ashılǵan. Fayaztóbe, Kuhám, Xalchayan, Dalvarzin sıyaqlı góne qalalarda saraylar, ibadatxanalar ashılıp, olar joqarı mádeniyatqa iye ekenligi anıqlandı. 1972-jılı Dalvarzintóbeden (Surxandárya) altın buyımlar ǵáziynesi (32 kg.) tabılǵan. Bul ǵáziyneniń arasında antik dáwirge tiyisli bilezik, taǵınshaqlar h.b. kórkem-óner buyımları bar. Ulıwma, antik dáwir Qanǵ, Soǵd, Fergana jerlerinde qalıpleskeń mádeniyat óz rawajlanıwınıń jańa basqıshına kóteriledi.

Algashqı jámiyet dúzimi adamzat jámiyeti rawajlanıwındaǵı eń uzaq dawam etken dáwir bolıp esaplanadı. Algashqı jámiyet dúziminiń baslanıwı dúnyanıń hár qıylı territorialarında túrli dáwirlerge tuwrı keledi. Máselen Afrikada bul dáwir 2,5-3 million jıl burın baslangan bolsa, Amerikada 20-30 mın jıl burın dep shamalaydı. Bul dáwir tariyxın tereń úyreniwde arxeologiya, antropologiya, etnografiya pánleriniń áhmiyeti ayrıqsha bolıp, olar tiykarǵı derek wazıypasın atqaradı.

Házirgi waqıtta Oraylıq Aziya territoriyasında algashqı jámiyet rawajlanıwınıń basqıshları tómendegi ulıwma tártip boyınsha dáwirlerge bólinedi:

1. Paleolit (áyyemgi tas dáwiri - "palayos" - "áyyemgi", "litos"-tas): a) adam b.e.sh. 3-3,5 million-jıl burın payda boladı. Eń áyyemgi tabılmalar Shıǵıs Afrikanıń Olduvay jırasınan tabılǵan bolıp, Olduvay mádeniyatı dep júrgiziledi. Adamzattıń payda bolıw dáwiri 3,5 mın 700 mın-jıldı óz ishine aladı; b) Erte paleolit. Ashel dáwiri paleolit dáwiri estelikleri b.e.sh. 500-200 mın-jıl burınǵı dáwirlerge tiyisli bolıp, ashel dáwiri dep ataladı; v) orta paleolit. Bul dáwir Muste dáwiri mádeniyatı (b.e.sh. 100-40 mın-jıllıqlar) dep júrgiziledi; g) joqarı (sońǵı) paleolit - b.e.sh. 40-30-12 mın-jıllıqlar.

2. Mezolit (orta tas dáwiri - "mezos" - "orta", "litos" - "tas" - b.e.sh. 12-7 mın-jıllıqlar.

3. Neolit (jańa tas dáwiri - "neos" - "jańa", "litos" - "tas" - b.e.sh. 6-4 mın-jıllıqlar.

4. Eneolit (mıs tas dáwiri) b.e.sh. 4-3 mın-jıllıqlar.

5. Bronza dáwiri b.e.sh. 3-2 mın-jıllıqlar.

6. Temir dáwiri -b.e.sh. 1 mın-jıllıqtıń basları.

Oraylıq Aziya territoriyasidan erte paleolit dáwirine tiyisli tómendegi mákanlar tabıldı: Selúngúr (Fergana), Uchtut (Buxara), Unarcha (Qırğızstan), Qarataw (Tájikstan).

Bul mákanlardan ulıwma Oraylıq Aziya territoriyasidan házirge shekem erte paleolit dáwiri adamlarınıń qaldıqları tabılmaǵan. Bul dáwirge tiyisli mákanlardan algashqı adamlardıń tek ǵana tas quralları tabılǵan.

Erte paleolit dáwiri tariyxı menen shuǵıllanıwshı ilimpazlardıń pikirleri boyınsha, bul dáwir estelikleriniń waqtı b.e.sh. 800-100 mın-jıl, ayırımları 500-100 mın jıl burıńǵı áyyemgi dáwirge tiyisli bolıp esaplanadı. Bunnan Oraylıq Aziyaǵa adamlar júdá erte kelip jaylasa baslaǵan, degen juwmaq islewge boladı. Erte paleolit adamları tiykarınan jıynawshılıq hám ańshılıq penen shuǵıllanǵan.

Orta paleolit (muste mádeniyatı) áyyemgi tas dáwiriniń ajıralmas hám sostav bólegi bolıp, uzaq dawam etken erte paleolittiń dawamı bolıp esaplanadı. Oraylıq Aziyada bul dáwirdiń eń ataqlı esteliklerine Tesiktas, Obiraxmat, Xojakent, Kólbulaq, Kuterbulaq, Uchtut sıyaqlı bir qatar mákanlardı kirgiziw múmkin. Olardıń barlıǵı 300 ge shamalasıp qaladı. Bul dáwirde arqadan qublaǵa muzlıqtıń basıp keliwine baylanıslı haywanat hám ósimlik dúnyası ózgeredi.

Obiraxmat mákanı Tashkent qalasınan 100 km. arqa-shıǵısta Táńri Taw Chatkol dúzimindegi Paltaw sayınıń joqarı aǵımınan tabılǵan. Úngir mákanınan 10 metr qalınlıqtaǵı 4 mádeniy qatlam anıqlanǵan shakları hám tas qurallardıń qoyılıwı tosattan emes. Bul Tesiktas úngirinde jasaǵan neondertal adamlar ápiwayı bolsa da diniy isenimge iye bolǵanınan derek beredi.

Oraylıq Aziyada mezolit dáwiri shama menen b.e.sh. 12-7 mın-jıllıqlardı óz ishine aladı. Bul dáwirge kelip, muzlıq arqaǵa jılıp, tábiyat jılıtadı. Haywanat hám ósimlik dúnyası ózgeredi. Bul dáwirdiń eń úlken jetiskenliklerinen biri oq jaydın oylap tabılıwı. Sonday-aq bul dáwirde algashqı kórkem-óner payda boldı. Oraylıq Aziyadan mezolit dáwirine tiyisli kóplep estelikler tabılǵan. Olardan biri Ózbekstannıń qublasındaǵı (Baysun) Machay mákanı. Bul jerden tas hám súyekten islengen qurallar, adamnıń bas súyekleri, tisleri tabılǵan, sonday-aq 20 dan artıq haywanlardıń súyekleri tabılǵan bolıp, olar mayda, sindirilǵan, otta kúydirilgen. Demek machaylılar ottan keń paydalanǵan, haywan góshlerin otta pisirip jegen.

Fergana alabınan mezolit dáwirine tiyisli Obishir mákanı tabılǵan. Bul mákannıń áyyemgi adamları balıqshılıq, ańshılıq hám jıynawshılıq penen shuǵıllanǵan.

Keyingi 30-jıl ishinde Oraylıq Ferganadan Shorkól, Ashshıkól, **Yangıqádem**, Bekabad, Zambar, Toypokkól sıyaqlı 80 ge jaqın mezolit dáwiri estelikleri tabılǵan. Mezolit dáwiri ózinen aldınǵı áyyemgi tas ásirine qaraǵanda qurallardıń rawajlanıwı hám adamlar sana seziminiń ósiwi jaǵınan da sheshiwshı nátiyjelerge erisken.

Neolit uzaq dawam etken tas ásiriniń sońǵı hám juwmaqlawshı basqışı. Neolit túsiniǵın ilimge arxeolog Lebbok alıp kirgen. Neolit dáwiri adamlarınıń

eń úlken tabıslarınan biri gúlalshılıq bolıp, olar ılaydan hár qıylı ıdıslar isledi hám olardı otta pisiriwdı úyrenip alǵan. Sonday-aq neolit dáwirinde toqımashılıq hám qayıq soǵıwshılıq ta payda boldı.

Oraylıq Aziyada jasaǵan neolit dáwiri qáwimleri xojalıqtıń túrlerine qaray Jaytun, Kelteminar hám Xisor mádeniyatına bólinedi, olardıń sánesiniń joqarı shegarası b.e.sh. 6 mıń -jıllıq, tómengi shegarası 4-3 mıń-jıllıqlardı óz ishine aladı.

Jaytun mádeniyatı Qubla Túrkmenda, Ashxabad qalasınan 25 km. arqadaǵı Jaytun qońsınan tabılǵan. Alımlar arasında Jaytun awılında 30 ǵa jaqın úy bolıp, onda 150-180 adam jasaǵan degen pikirler bar. Hár bir úyde 5-6 adamlıq shańaraq jasap, analıq urıwshılıq ústemlik etken. Jaytunlılar belgili bolıwı sonnan ibarat, bul jerde dáslepki diyxanshılıq mádeniyatı rawajlandı.

Kelteminar mádeniyatı dáslep Ámiwdárya boyları hám Xorezm territoriyasınan tabılǵan. Bular arasında Xorezmdegi Jambasqala mákanı dıqqatqa ılayıq. Kelteminar mádeniyatı jámiyetleriniń mákanları tunǵısh ret Ámiwdáryanıń Aqshadárya ózeginen shıqqan áyyemgi Kelteminar kanalınıń esteliklerinen tabılǵanı ushın olarǵa usı at berilgen. Bul qońs arxeolog alım S.P. Tolstov tárepinen qazıp izertlendi.

Kelteminar mádeniyatı jámiyetiniń xojalıǵınıń negizin balıqshılıq quraǵan. Sonday-aq ańshılıq hám jıynawshılıq penen shuǵıllangan.

B.e.sh. IV m.j. kelip Orta Aziya shárayatında neshe júz mıń jıllar dawam etken adamzat tariyxınıń tas dáwiri tamamlandı, onıń ornın eneolit hám sońıraq bronza dáwirleri iyeledi. Algashqı jámiyetler miynet quralların soǵıwda dáslep mıstan paydalandı. Sonıń ushın bul dáwir eneolit, yaǵnıy mıs-tas dáwiri dep ataldı.

Enolit dáwiri jer sharınıń barlıq zonalarında bir waqıtta baslanbay, ol hár bir zonanıń tábiyiy ekologiyalıq imkaniyatına say ráwishte hár qıylı waqıtta baslandı. Máselen, Afrika hám Aziyanıń áyyemgi diyxanshılıq zonalarında algashqı jámiyetler metall menen erterek, al basqa zonalarda keyinirek tanıstı.

Orta Aziyada metall b.e.sh. IV m.j. málim. Orta Aziyanıń arqa rayonlarında bolsa bul waqıtta neolit dáwiriniń Kelteminar mádeniyatı jámiyetleri gúllep rawajlanbaqta edi. Kelteminar mádeniyatıń dóretken ata-babalarımız arxeologiyalıq maǵlıwmatlarǵa qaraǵanda, metall menen birinshi mártebe b.e.sh. III m.j. aqırlarında tanıstı. Bronza dáwiriniń xronologiyalıq shegarası b.e.sh. III-I m.j. tuwra keledi. Birinshi mártebe bronza b.e.sh. III m.j. Aldıńǵı Aziya hám Hindstanda ashıldı. Al, Orta Aziyada bolsa ol b.e.sh. III m.j. aǵırı hám II m.j. baslarınan belgili.

Bronzadan negizinen hár qıylı bezekler, úy-ruwzıǵershilik hám xojalıq buyımları, áskeriy qural-jaraqlar hám miynet quralların soǵatúǵın arnawlı temirshilik hám zergerlik ustaxanaları júzege keldi. Ónermentshiliktiń qanıygelesiwi menen zonalar aralıq zat almasıwlar kúsheydi. Wálayatlardı ekonomikalıq jaqtan baylanıstırıp turatúǵın tábiyiy baylanıs jolları payda boldı. Haywanlar jegilgen dóngelekli arbalar payda boldı.

Arxeolog alımlardıń Orta Aziya aymaǵında júrgizgen ilimiy izleniwleriniń nátiyjelerine qaraǵanda bronza dáwirinde ańshılıq hám jıynawshılıq turmısta óziniń dáslepki rolin joǵalttı. Xalıqtıń negizgi xojalıǵı sharwashılıq hám diyxanshılıq bolıp qaldı. Orta Aziya sharayatında sharwashılıq xojalıǵınıń dáslepki izleri hátte mezolit dáwiriniń sońǵı basqıshı yamasa erte neolit belgili. Arxeolog U.İslamov Machay úngirinde júrgizgen qazıw isleri waqtında úngirden, onıń mádeniy qatlamınan jabayı haywanlardıń qara mal, qoy hám eshkilerdiń súyeklerin taptı. Neolit dáwiriniń esteligi bolǵan Jaytunda sharwashılıq xojalıǵı diyxanshılıq penen bir qatarda jámaátlar turmısında áhmiyetli rol oynagan.

Sharwashılıqtı birinshi mártebe hayallar ashqan. Ańshılıq waqtında tiriley qolǵa túsken haywanlardıń balaların hayallar tárbiyalay basladı. Jámaátte úy haywanı payda boldı, sharwashılıq xojalıǵına dáslepki qádemler taslandı.

Diyxanshılıqtıń payda bolıwında da hayallar negizgi roldi oynadı. Hayallar jabayı masaqlı ósimliklerdiń dánin jıynap ruw jámaáti mákanına alıp kelgennen keyin olardı túyeklep jenshiw, tazalaw prosessinde jámaáttiń úyleriniń aynalasında biyıqtıyar tógilgen dánlerden ónim shıǵıp atırǵan kógisliklerdi sezbewi múmkin emes edi. Sol sebepli diyxanshılıqqa qaray qoyılǵan birinshi qádem dáslep jámaát baspanaları átirapında kógerip shıqqan dán eginlerin abaylap tárbiyalawdan baslandı.

Orta Aziya sharayatında, anıǵıraǵı onıń qubla rayonlarında, diyxanshılıq neolit dáwirinde payda boldı. Ózbekstannıń arqa-shıǵıs rayonlarında, Tashkent oazisiniń dárya alaplarında, Qarshi oazisinde otırıqshı diyxanshılıq xojalıqları bronza dáwiriniń sońǵı basqıshlarında payda boldı.

Zarafshan oazisinde dáslepki diyxanshılıq mákan jayları Zamanbaba hám Sarazm esteliklerinen tabıldı. Zamanbaba Zarafshannıń tómengi aǵısınıń alabında, onıń qurıp baratırǵan ózekleriniń birewiniń jaǵasında payda bolǵan. 1950-jılı akademik Ya.G.Gulyamov, soń A.Askarov qazıw jumısların alıp bardı. Zamanbaba mákanı erte bronza dáwiri ruw jámaátiniń baspanası bolǵan. Onıń xalqı diyxanshılıq hám sharwashılıq penen shuǵıllanǵan.

Sogdianada erte diyxanshılıq mádeniyatınıń basqa bir ullı esteligi áyyemgi Sarazm awılı bolıp, bul jerde 1988-jıldan berli arxeolog Abdulla İsaqov arxeologiyalıq qazıw jumısların alıp barmaqta. Házirgi Sarazm awılı Ózbekstannıń Tájikstan menen shegaralas Samarqand wálayatındaǵı shegara rayonında jaylasqan.

Qubla Ózbekstanda (Surxandarya wálayatı) áyyemgi diyxanshılıq mádeniyatı Sapallıtóbe hám Jarqotan mákan jaylarınan tabıldı. 1969-1974-jıllarda Sapallı tóbede A.Askarovtıń basshılıǵında ilimiy izleniwler alıp barıldı.

Sapallı tóbe hám Jarqotan esteliklerin birinshi úyreniw nátiyjesinde bunnan derlik 3,5-4 mń jıllar burın, yaǵnıy bronza dáwirinde jasap suwǵarma diyxanshılıq hám asırandı mal saqlaw menen shuǵıllanǵan ruw jámaátiniń kún kórisleri, dinge iseniwshiligi, kásip kári, kúndelikli turmıs qálpi, salt dásturleri hám úrp-ádetleri haqqında ulıwma túsiniwke iye bolıw imkaniyatı tuwıldı.

Belgili alim S.P.Tolstov 1930-jıldıń ortalarınan Ámiwdáryanıń tómengi alabında, áyyemgi Xorezmde keń kólemde arxeologiyalıq izleniwler alıp bardı hám bir qatar dúnya júzlik áhmiyettegi jańalıqlardı ashtı. S.P.Tolstovtıń xızmetine tiyisli ashılıwlardıń biri 1938-jılı Ámiwdárya eteklerinde, áyyemgi Xorezm jerinde tabılğan Tazabağjap mádeniyatı edi. Tazabağjap mádeniyatı áyyemgi Xorezmde b.e.sh. II m.j. ortalarında qalıplesken. Bul mádeniyattıń halqı negizinen jer tólelerde, ılashıqlarda jasap, sharwashılıq penen, dárya eteklerindegi oypat, ılashıqlarda jasap diyxansılıq penen shugıllangan.

1940-jılı ataqlı alim S.P.Tolstov tárepinen qubla Qaraqalpaqstanda Ámirabad mádeniyatına tiyisli, mákan jaylar birinshi márte tawıp úyrenilgen. S.P.Tolstov Ámirabad mádeniyatına tiyisli mákanlardıń eń úlkeni Jekke Parsan 2 dep atadı. Alim bul mákanlardan tabılğan arxeologiyalıq materiallıq dáliyllerdiń b.e.sh. X-VIII ásirlerge tiyisli ekeńligin dáli-yıleydi.

B.e.sh. X-VIII ásirler Oraylıq Aziya sharwalarınń turmısında túpkilikli sosial-ekonomikalıq ózgerisler júz bergen dáwir bolıp, olar qıyralıp baratırğan algashqı jámáát jerinde múlkk teńsizligi, klasslıq qatlamlasıw prosessiniń jedelleskenliginen derek beredi. Erte temir dáwirine tán qásiyetler bolsa, bul prosessti tezlestirdi. Orta Aziya shárayatında erte temir dáwiri b.e.sh. I m.j. birinshi yarımına tuwra keledi. Bul dáwirde algashqı jámáát sisteması óziniń aqırǵı basqıshına ótpekte edi. Óndiriste birinshi mártebe temirden shiyki zat sıpatında paydalanılıp, miynet quralları islep shıǵarıla basladı. Temirdiń óndiriste qollanılwı algashqı jámáát tariyxında úlken texnikalıq revolyutciya boldı.

Temir sharwashılıqtı diyxansılıqtan úzil-kesil bólekledi, jeke menshik múlkin bekkemledi, klasslıq jámiyetti keltirip shıǵardı. Temirdiń óndiriske keń'irek qollanılwı sebepli xojalıqta ekinshi miynet bólistiriwin júzege keltirdi, yaǵnıy ónermentshilik diyxansılıqtan bólinip shıqtı. Ónermentshiliktiń bir qatar tarawlarında qanıygelesiwdiń payda bolıwı nátiyjesinde ertedegi qalalardıń belgileri sıpatında bazar payda boldı. Jámiyettiń sosial-ekonomikalıq turmısında keń kólemdegi tovar almasıwı júz berdi. Onıń aqıbeti sıpatında ayırım adamlardıń qolında tez baylıqlar toplana berdi. Temirdiń óndiriske keń kólemde kirip keliwi sebepli jerge jeke iyelik etiw kelip shıqtı. Óndiriwshi xojalıqtıń payda bolıwı hám rawajlanıwı mámleketshiliktiń kelip shıǵıwına alıp keldi.

TAYANISH TÚSINIKLER

Miynettiń dáslepki iri bóliniwi, qanıgelestirilgen ónermentshilik, jasalma suwǵarılatuǵın diyxansılıq, sawda mádeniy baylanıslar, ertedegi qalalar, Baqtriya, Sogdiana, Xorezm, "Avesta", áyemgi Fergana, Qanǵ, Kushanlar.

Xoqon- mámleket basligi.

Yabǵu –Ásker dárejesi.

Kadxudolar-úlken shańaraqlardıń basshısı.

Xiraj-tabistiń úshen bir bólimi

Ushr –mámleket, keńse jumısları ushın dáramattıń 10 payızını muǵdarında alınatuǵın salıq.

Á D E B İ Y A T L A R:

1. Karimov İ.A. Tariyxıy xotirasız kelajak yóq. T., Sharq, 1998
2. Azamat Ziyoy. Ózbek mámleketshiligi tariyxı. T., "Sharq", 2000.
3. Pidaev Sh.R. Sirli Kushanlar saltanati. T., 1990.
4. Pugachenko hám G.A., Rtveladze E.V. Severnaya Baktriya-Toxari. T., 1990.
5. Sagdullaev A.S. Qadimgi Ózbekiston birinshi yozma manbalarda. T., 1996.
6. Ózbekiston tarixi. T., 1997, ekinshi baspası 1999.
7. Ózbekiston tarixi (maruzalar matni). T., 2000.

TEMA-3. Dáslepki orta ásirlerde mámleketshilik hám basqarıw (V-VIII asir ortalarında)

J O B A:

1. Kidariylar, xioniylar, Eftalitler dinastiyası dáwirinde jámiyetlik-ekonomikalıq hám mádeniy turmısı.
2. Túrkk qaǵanlıǵı'. Qaǵanlıq dáwirinde Orta Aziya xalıqlarınıń ekonomikalıq hám hám mádeniy rawajı.

1. Kidariyler, Xioniylar, Eftaliylar dinastiyası dáwirinde jámiyetlik ekonomikalıq hám mádeniy ómir.

Eramızdın I-V ásirlerinde Oraylıq Aziya tariyxı kóshpeli qáwimlerdin kirip keliwi, urıwlar birlespesiniń payda bolıwı jańa siyasiy kúshlerdin payda bolıwı menen túsindiriledi. Kidariyler haqqındaǵı tiykarǵı maǵlıwmatlar Qıtaydın Biyshi jazba dereginde hám de batistın avtor tariyxshılardan biri Prisk Paniyskiy maǵlıwmatlarında ushıraydı. Beyshi dereginde kórsetiliwinshe yuechjiler húkimdar Tsidolo (Kidar) jujanlar hújimi sebepli óziniń sarayın Balóga kóshirgen. Keyinirek usı derektiń xabar beriwinshe Kidar Arqa Hindstanǵa júris qılıp Gandhardan arqadaǵı 5 mámleketti ózine boysındırǵan. İ. Markvart, M.Martinlardın usı másele haqqındaǵı izertlewlerine qaraǵanda (kóbirek teńgeshilik maǵlıwmatlarına tayanıp) Kidar mámleketi kushanlardın qaldıǵı bolıp ózlerine paytaxt etip jujanlar hújiminen deyiledi. Joqarıdaǵı izertlewshilerdin pikirinshe Kidar (ayırım jerlerde Kidara) I-V ásirlerde húkimranlıq etken. Eń dáslep ol Iran shaxı Shapur II ge boysınǵan. Aq xunnlardın bastırıp keliwi menen óziniń balası Pironı Pishavarda qaldırıp arqaǵa jol alǵan. Aq xunnlar menen gúres 400-jıllarǵa tuwrı keledi dep jazıladı. Kidar Shapur II (309-379) dın dáwirinde zamanlası bolıp eń aldın kushanlar hákimiyatınıń dawamshısı sıpatında olarǵa boysınıp kelgen Xiyoniylar járdeminde Baqtriyada olardıń hákimiyatına shek qoyǵan. Xiyoniylar Iran sasanıyları Baqtriyanı qaytarıp óz qollarına qaramlıqqa alǵan. Bazı basqa

tariyxshı alımlar pikirine qaraǵanda Kidariyer arqadan kelgen urıwlar birlespesinen ajralıp shıqqan toparlar dep túsindiriledi. Biraq joqarıdaǵı pikirler hám basqa juwmaqlar jaǵdaydın basqasharaq ekenin kórsetedi. Kidariyer máselesi júda az úyrenilgen, izertleniwler dawam etiwı kerek bolǵan másele esaplanadı. Sebebi joqarıdaǵı dereklerdegi maǵlıwmatlardı (solardıń qatarında Beyshi) keyinirek basqa derekler tilge alınbaydı. Hindstanǵa (456-jıl) ketip Gupta mámleketin basıp algannan keyin Kidariyer haqqındaǵı maǵlıwmatlar derlik joq esabı. Tek olar Hindstanda 75 jıl húkimranlıq qılǵan, 447-jıl da Ganhardan Qıtayǵa elshiler jibergeni belgili. Bazı izertlewshiler olardıń Shıǵıs Túrktannan kirip kelgen Kushanlar qaldıǵı dep te túsindirip beredi. Sonday-aq Kidariyerdiń Oraylıq Aziyanıń qublasında xiyoniyler menen birge Iranǵa qarsı awqamlıq háreketleri haqqında hár túrli shamalawlar hám pikirler bar. XV ásir ortalığında Oraylıq Aziya jerlerine arqadan kóshpeli xion qawiminiń hújimleri baslanadı. Tariyxda olar «xioniyler» atı menen belgili bolǵan. Xioniyler eski túrkiy xunn qawimlerine jaqın bolǵan hám batısta kópshilik tariyxshılar olardı «aq xunnlar» dep ataǵan. Eń dáslep xioniyler Ammian Martsellin shıǵarmasında tilge alınǵan. Onıń jazıwına qaraǵanda 346-347-jıllarda Iran shaxı Shapur II óz mámleketiniń shıǵıs bólimin bolǵanlıǵı waqtında oǵan qarsı kushanlar hám xioniyler birlespesi urıs alıp barǵan. Martsellinniń keyingi xabarı Shapur II «Uzaqtaǵı xalıqlar xiyoniy hám gelanlar menen birlespe haqqında shártname dúzgen. Sonday-aq xiyoniylerdiń 353-jıl da Soǵd ústine júris qılǵanlıǵı belgili»

IV ásirdiń 60-70-jıllarında Iran menen qatnasıqlar jáne de keskinlesip, Shapur II Xiyoniyler menen gúres alıp baradı hám eki sawashta jeńiledi. Yazdigard II (438-457) dáwirinde arqada kóshpeliler menen gúres jáne de kúsheydi. Usı sawashlarda qatnasqan hám onıń zamanlası bolǵan armıyan tariyxshısı Egishe Hámrdapettiń jazıwınsha olardıń Sasaniy patshası “tosattan xanlar (jáne, kushanlar dep te ataytuǵın edi) jerine hújim qıldı hám olar eki jıl gúrestı hám olardı ózine boysındıra almadı”. “Yodgor Zar Iran” da xioniylerdi kushanlar menen bir dep kórsetiledi. Yazdigard II hátte óziniń turar ornın kóshiriwge de májbúr bolǵan. Biraq shegaradaǵı keskinlik uzaq waqt saqlanıp turǵan. Vardapetniń jazıwınsha 457-jıl “Yazdigard úlken ásker menen kushanlar jerine hújim qıladı. Kushan patshası gúrespey arqaǵa sheginedi. Yazdigard “kushanlar jerin” talap arqaǵa qaytıadı. Basqa bir ilimpazlardıń pikirinshe Yazdigard eki ret xioniyler ústine júris qılǵan. Ekinshi urısta xioniyler tárepinnen óltirilgen. Qıtay dereklerinde eftalitlerdi “ida, yeda, idan, idyan” dep sirya hám latin dereklerinde bolsa “eptalit, eftalit, adbal”, armıyan jazıwlarında “idal, tetal, xeptal”, arab hám parsı avtorları “haytal, yaftal, hetal”, hind dereklerinde “xuna” h.b dep eslep ótıledi.

Qıtaylı avtorlar eftalitlerdi túrkler (tukyue) menen baylanıslı aytıp ótedi. Vizantiyalıq tariyxshılar mısalı Prokoliy (VI ásir) eftalitlardı xunnlardan dep kórseter eken olar (yaǵnıy eftalitler) xunnlardan, deneleri bolsa aq dep esletedi.

Eftalitler menen sasaniyer ortasında birinshi soqlıǵısıw V ásirdiń 30-jıllarında-aq bolǵan edi. Armıyan tariyxshısı Vardapetniń maǵlıwmatına

qaraǵanda V ásirdeń 50-jıllarına kelip eftalitler birlespesi kúsheyip ketedi. 456-jılda eftalitler óz elshilerin Qıtayǵa jiberedi.

Eftalitler bara-bara qublaǵa qarap kóshe baslaydı, óz náwbetinde qubladaǵı qońsı Iran menen qatnasıqları keskinlesiwine alıp keledi.

Sasaniyler menen bolǵan sheshiwshi dáwir shax Feruz dáwirine (459-484 jj.) tuwra keledi. Shama menen 457-jılı Vaxshunavor (axshunavor) shama menen 457-jılı Vaxshunvor (axshunvor) Eftalon bassılıǵındaǵı eftalitler Chaǵaniyan (Surxandárya wálayatı Termiz qalasınıń arqasındaǵı jerler) Toxarstan, Badaxshanda ózleriniń hákimiyatların ornatağı. 459-jılı Iran taxtına atı tilge alınǵan Feruz shıǵadı. Dereklerde Feruzdıń hákimiyatqa keliwi eftalitler menen baylanıslı ayıp ótıledi. Tek ǵana Feruz emes bálkim onıń aǵası Xurmuzd (457-459) hám eftalitler járdeminde taxttı qolǵa kiritkeni belgili. Bunday jaǵday biykarǵa júzege kelmegen. Sebebi Xurmuzd hám Feruz óz waqtında taxt miyrasqorları sıpatında sasaniyler mámleketiniń shıǵıs wálayatların (Seystannan Margıyanǵa shekem bolǵan aymaq) basqarǵan, (Xurmuzd 420-457-jıllar, Feruz 457-459-jıllar) Sol múnásibet penen qońsı úlke siyasiy sawda orayları menen jaqınnan qatnasıqta bolǵan.

Feruz eftalitlerdiń kúsheyip barıwın waqtınshalıq dep bilip olardıń kúshinen Iran taxtına keliw ushın paydalanǵan bolıwı kerek. Biraq eftalitler kúshi tez arada olar sasaniylerge de qarsı turıwların bilgen Feruz eftalitlerge qarsı urıs ashadı. Bul haqqında maǵlıwmatlar «Baxmal Yashta» da jáne arab tariyxshısı at-Tabariydiń shıǵarmalarında da ushıraydı. Feruz (459-484) 3 márte eftalitlerge qarsı júris qıladı.

Birinshi urısta-aq Feruz jeńisleske ushıraydı. Vizantiya imperatorı Zenom ortaǵa túsip onı qutqarıp aladı. Feruz shegaradaǵı Talqan (Talikon) qalaların eftalitlerge tapsırılǵan hám Hamrxan 5 Bahramgor belgilengen shegaradan ótpeslik májbúriyatın aladı. Bul jeńilisten sheshim shıǵarıp almay ol jáne 2 márte eftalitler ústine júris qıladı, 3 urısta Prisk Panisskiydiń maǵlıwmatına qaraǵanda Feruzdıń eftalitlerdi aldawı ushın xızmet etken. Feruz olpan tólep bergennen keyin, eftalitler menen múnásibetleri jaqsılawǵa háreket etedi. Ol eftalitlerdi kelisim dúziw ushın eftalitlerge tınısh maqsette «xunlar húkimdarına » óziniń sińlisin turmısqa beriwdi usınıs etedi. 484 – jılı eftalitler hám sasaniyler ortasında sońǵı gúres baslanıp ketedi. Bul gúres Marv qasında sasaniylerdiń tolıq jeńilisi menen juwmaqlanadı. Arab tariyxshıları Denovariy hám Tabariylerdiń jazıwınsha Feruz óziniń áskerleriniń bir bólimi menen tereń shuqırǵa túsip ketken hám eftalitler tárepinen taslar menen urıp óltirilgen. Onıń pútkil lageri úyi, mal-múlki, eftalitlerdiń qolına ótip ketedi, bul urıstan soń Iran ústine úlken salıq salınadı.

Sasaniyler qúdiretine eftalitler tárepinen solay etip shek qoyıladı. Irannıń ózinde usı waqıtqa kelip ishki siyasiy ahwal keskinlesip ketedi. Awır ekonomikalıq ahwal qulshılıqtıń jemiriliwi, salıqlardıń ósiwi, tómengi qatlamlardıń jarlılanıwı, urıstan keyin wayran etilgen qalalar nátiyjesinde

narazılıq hərəketləri başlanıp ketedi. Xalq kóterilisleri diniy kórinis alıp bul hərəketlerge Mazdax basshılıq etedi.

Mazdak Hamadon (470-529) zardushtiyliktiń tiykarǵı ideyaların tarqatpaqshı boladı. Onıń tálimatı boyınsha adamlar bul dúnyanıń zatlarınan teńdey paydalanıw lazım, sonday-aq jámiyetlik ómirge birlespe huqıqların tiklew jer, suw, mal-múlikke teń iyelik etiw hámmeniń óz-ara teńlikke erisiwi lazım degen ideyanı ilgeri súredi. Mazdak tárepdarlarıның sanı júda kóplep adamlardı quraydı.

Beruniydiń bergen maǵlıwmatına qaraǵanda onıń artınan mıńlap adamlar qosıladı. Mazdakiyler jańa jámiyetlik ekonomikalıq qatnasıq feodalizmnıń talapların alǵa súre baslaydı. Mazdakiyler hərəketi júda kúsheyip ketken Qubad shaxtıń (489-531) ózi onıń menen esaplasıwǵa májbúr bolǵan. Qubad Mazdak tárepine ótip onı Irannıń bas ruwxanıyı etip tayınlaydı. Mazdak hákimiyattı óziniń qolına kiritip alǵannan keyin onıń tárepdarları aqır aqıbetinde Qubad 496-jılı taxttan awdarıp taslap zindanǵa taslaydı. Onıń ornına inisin taxtqa shıǵaradı. Qubad zindannan qashıp eftalitler tárepine ótip ketedi. Ol óz waqtında eftalitler húkimdarınıń sińlisine úylengen edi. Siriyalı İyshu Stilıt eftalitler qasındaǵı Qubattıń jaǵdayın bılay súwretleydi: “ol kózinde jas penen hár kúni (eftalitler húkimdarınan) ásker menen qollap quwatlawdı iltimas eter edi, jáne mámleket basqarıwın qolǵa alsam” dep Qubad eftalitlerden jeterli járdem alıp 499-jılı Iranǵa qarsı júris qıladı. Shegaraǵa jetkennen inisi taxttı taslap qashıp ketedi. Qubad shax I jáne taxtqa otıradı. Aldın jasırın keyin ashıqtan-ashıq Mazdak ótirilip, onıń táreptarlarına qarsı ayawsız gúres alıp baradı. Qubattıń balası Xısrav I Anushveron (531-579) dáwirinde keń kólemlı reformalar ótkeriw menen birge mazdakiyler hərəketine pútkil shek qoyıladı. Eftalitler bolsa óz qolları astında Toxarstan, Badaxshan, Soǵd, Shıǵıs Túrktan hám Oraylıq Aziyanıń basqa da bazı qalaların birlestiredi.

Qubadshax eftalitler menen derlik tınısh-tatıw jasaydı. Ol 502-506-jıllarda eftalitler menen birgelikte Vizantiyaǵa qarsı júrislerde de eftalitler Oraylıq Aziya, Shıǵıs Túrktan, Arqa Hindstan, Shıǵıs Irandı birlestirgen úlken mámleketke tiykar saladı. Kushan patshalıǵı aymaqlarında óz qollarınıń astına birlestiredi. Eftalitler sasaniylerdiń Orta Shıǵıstaǵı húkimranlıǵına shek qoyadı. Eftalitler mámleketi Oraylıq Aziya xalıqları tariyxında áhmiyetli orın tutup keyinirek óz ornın 563-567--jıllardaǵı gúresten soń saray maydanındaǵı jańa siyasiy kúsh Türk qaǵanlıǵına bosatıp beredi.

Birinshi orta ásirlerdegi Qıtay dereklerinde kóshpeli qáwim ekenligi olardıń elinde qalalar joqlıǵı, ózleri otlaqlarda jasaǵanlıǵı táriyplenedi. Keyingi dáwir tariyxshıları ásirese batıs mámleketlerinde basqasha maǵlıwmatlar keltiredi.

Vizantiyalı Prokopiý Kasarkiy (VI ásir) bılay jazadı: “Eftalitler (saltanatı) bir húkimdar arqalı basqarılıp, ózleriniń nızamlı (ádalatlı) mámleketshiliklerine iye edi. Óz-ara hám qońsıları menen (qatnasıqlarda) ádalatlı normanı saqlawda vizantiya hám parsılardan hesh qalıspaydı”. Demek eftalitler dáwirinde de Kushanlar dáwirindegi sıyaqlı saltanat jeke húkimdar tárepinen basqarılǵan.

Kushanlar dáwirinde-aq qorǵanlarǵa iye bolǵan shaxzadalar ajıralıp shıǵa baslaǵan, diyxanlar jergilikli baylarǵa kóbirek qaram bola baslaǵan. Eftalitler úlken aymaqta basqarıwdı qolǵa algannan keyin diyxansılıq rawajlangan aymaqlarǵa, rawajlangan qalalarǵa sawda jollarına iye bolǵan. Waqıtıń ótiwi menen bolsa jergilikli xalıq penen aralasıp kete baslaǵan. Nátiyjede olardıń tuwrıdan-tuwrı miyrasxorlarına aylanadı. Sol sebepli 568-569-jıllarda Vizantiya imperatorı “Eftalitler qalalarda jasayma yamasa awıllardama?” degen sorawǵa “olar qalalıq dinastiyalar, joqarı mártebeliler dep juwap bergen”

Eftalitlerdiń bir bólimi kóshpeli sharwa menen shuǵıllanıwshı xalıq bolsa da tiykarǵı úlkenirek bólimi qala ham awıllarda jasaǵan xalıq bolǵan. Toxarstan hám Soǵda diyxansılıq hám baǵshılıq rawajlangan. Qashqadarıya hám Zarafshan alaplarında biydaydan basqa salı da jetistirilgen. Qıtay dereklerinde aytıluına qaraǵanda V-VI ásirlerde ásirese Shıǵıs Túrktan hám Túrktan jerlerinde kóplep ǵoza egilgen. Oraylıq Aziyanıń paxta talası Qıtayda da belgili bolǵan. Taw hám taw aldı jerlerinde xalıq jılqıshılıq penen shuǵıllanǵan. Fergana alabında násilli atlar kóbeytiler edi. Feodal qatnasıqlardıń payda bolıwı menen suwǵarılatuǵın jerlerdiń málim bir bólimi baylar qolında toplana baslaǵan edi.

Bunıń nátiyjesinde awıl birlespeleriniń erkin diyxanları málim dárejede baylar ortasına túsip olarǵa qaram “kadivar” larǵa aylanıp barmaqta. Suwǵarılatuǵın jerlerdiń bir bólimi sıynatuǵın orınlardıń múlki esaplangan. Bunday jerler “Vangize” dep atalatuǵın edi. Jaylawlardıń tiykarǵı bólimi aqsaqal, aqsúyeklerdiń qolında edi. Eftalitler arasında mal-múlk qatlamlasıwı da kúshli bolǵan. Olardıń arasında feodal qatnasıqlar payda bolıwı menen bir qatarda algashqı jámiyet dúzimi de saqlanıp qalǵan edi.

Qıtay jılanamalarında aytıluınsha eftalitler poliandriya (kóp kiyewlik) ta tarqalǵan edi. Bir neshe aga inide ulıwma bir qatın bolıp onıń basındaǵı qalpaǵınıń ushları sanına qarap aǵa inilerdiń neshew ekenin biliwge bolatuǵın bolǵan. Joqarı qatlamlardaǵılardıń arasında kóp qatınlıq keń tarqalǵan.

Eń bay aqsúyekler hámme waqıtta qaslarında 20 hám onnan artıq doslarǵa iye bolǵan. Aqsúyek qaytıw bolǵanda qaǵıyda boyınsha dosları da tiriley qábirge qoyılǵan. Beyshi jılanamalarında jazılıwlarına qaraǵanda aqsúyekler ólgen waqıtta arnawlı tayarlangan taslı jerlerge, ápiwayı eftalitlerdiń denesi topıraqqa qoyılǵan. Bul eki túrdegi jerlew klasslıq bóliniwdi bildiredi.

Baylar qımbat bahalı kiyimler kiygen. Bul haqqında Son Yun óziniń esteliklerinde aytıp ótken. Jınayat qılǵan shaxs kim bolıwınan qaramastan bası kesilgen, urlanǵan mal-múlk muǵdarı qanday bolıwınan qaramastan 10 ese qılıp óndirip alınǵan.

Eftalitler kúshli áskerge iye bolǵan. Áskerdiń tiykarǵı bólimi ricarlardan quraǵan. Ricarlar gúrzi hám qılısh penen qurallanǵan. Qıtaylılar olardı sheber oq jay atıwshı dep te ataǵan. Atlı ásker tiykarǵı áhmiyetke iye bolǵan.

V-VI ásirlerge diyxansılıq alaplarda eftalitlerdiń otırıqlasıwı kúsheydi, bunıń aqıbetinde suwǵarma kanallar qazıp shıǵarılıp mınlap gektar jańa jer

maydanlari ózlestiriledi. Suwǵarıw usılı jetilisedi, salmalar tereńlesip suwı mol suwǵarıw tarmaqlarina aylanǵan. Házirgi waqıtta da bar bolǵan Zaǵariq, Bozsuv, Darǵam kanalları V ásirde tiklengen eń úlken suwǵarıw tarmaqları bolǵan. Sonday-aq taw aldına suw shıǵarıw ushın shıǵırlardan jerlerde zıyalı diyxanlardıń qalıń qam gerbishten órip shıǵılǵan hám biyik fundamenti ústine qurılǵan úlken qorǵanlar payda bola basladı.

Qorǵanlar tórt múyeshi burjlar menen bekkemlengen bolıp diywal hám morıları bir neshe qatar oq jaydan atıw ushın tesikler menen támiynlengen. Qalıń qorǵanıw feodal qorǵanları birinshi orta ásirdeń ózine tán qurıwshılıq úlgileri bolıp Naxshab alabındaǵı Zahoki-Maran qalası, Buxaradaǵı Shahri Hamyron, Xorezmdegi Fir qalası usılar qatarına kiredi.

Alaplardı sırtqı dushpannan qorǵaw maqsetinde bir neshe shaqırım qalıń diwallar qurılǵan. Samarqand alabında 12 dárwazaǵa iye bolǵan Devri qiomat Buxara átirapında uzınlıǵı 336 km Li Kampirak, Tashkent alabındaǵı Kampirdevor qorǵanı diywalları solar qatarına kiredi.

Sol dáwir qurılısında saraylar qurılıwı áhmiyetli bolǵan. Saraylar ádette 2 qabatlı tóbesi tegis, gúmbez formasında bir neshe bólmelerden ibarat bolǵan. V ásirde baslap saray, qorǵan qurılısında paxsa hám qam gerbish penen bir qatar gerbish (pisken gerbish) de paydalana baslaǵan. Saray hám ibadatxanalar diywalları ádette reńli súwretler menen bezelgen. Bunday kórkem-óner úlgilerinen biri Balalıqtóbe (Surxandórya) sarayı diywallarında ushıratıw múmkin. Bul kórkem óner shıǵarmalarında qımbat bahalı kiyimlerdegi hayal hám erkeklerdiń zıyapatı berilgen. Súwretler júdá úlken sheberlik penen sızılǵan.

Usı dáwir materiallıq mánawiy estelik sıpatında Xorezmde Topıraqqala qarabaxanasında da kóriw múmkin. Bul qala úlken qalıń qorǵanıw diywalına iye bolıp qala ishindegi tuwrı baǵdarlanǵan kósheler qalanı 10 bólimge bólip turǵan. Qalanıń arqa batıs bóliminde kóterme sıpa ústine qam gerbishten saray qurılǵan. Onıń qasında ark bolǵan. Sonday-aq 100 ge jaqın turaq, qádimgi Xorezm jazıwlarında jazılǵan 80 nen artıq hújjetler toplanǵan.

Eftalitlerdiń qurılıslarınıń ájayıp úlgilerinnen biri Buxara qasındaǵı Hamraxsha sarayı bolǵan. Bul qorǵan úlken tórt múyeshli formada tóbelik ústine qurılǵan. Diywalları oyılıp, súwretler menen bezelgen. Bólmeler keń bolıp qalıń diywallar menen bir-birinen ajralıp turǵan. Bul saray buxarxudadlarınıń VI - VII ásirlerde turaq jayları bolǵan. Sonday-aq Tashkent átirapındaǵı Aq tóbeden, Jun arnası qasınan Paykentten de basqa bir qatar orınlardan eftalitler dáwiri estelikleri tawıp izertlengen.

Eftalitler dáwirinde ónermenshilik te rawajlanǵan. Ásirese gúlalshılıq, zergerlik, qural-jaraq islep shıǵarıw jetiliske. Choshda jaylasqan oq hám oq jaylar “kamoni chochiy” atı menen belgili bolǵan. Úlken kishi qalalar kóbeygen. Bir ǵana Zarafshan alabında Rivdad, Kushonıya, Xariman, Arqud, Romitan, Hamraxsha, Paykent sıyaqlı sawda ónermentshilik qalaları bar edi. Ayırım maǵlıwmatlarǵa qaraǵanda Paykent qalası eftalitlerdiń paytaxtı bolǵan.

Eftalitler xalíqaralıq sawda tarawında Iran, Vizantiya, Hindstan Qıtay menen sawda-satıq qatnasıqların alıp barǵan. Eftalitler «Jipek jolı»n qadaǵalawǵa háreket etken. «Jipek jolı» sawdasındaǵ hám ulıwma sawdagerler ishinde Soǵdlar jetekshi orın iyelegen edi. Bul waqıtta Oraylıq Aziyada altın gúmis reńli shiyshe hám shiyshe buyımları hár túrli miyweler gezleme qara kól, joqarı násilli atlar menen sawda islegen.

Eń bastan-aq Eftalitler Sasaniylerden bolǵan varahran V hám Feruzdiń gúmis teńgeleriniń óz-ara sawda-satıqta paydalanǵan. Keyinirek Eftalitler Iran shaxı Hamraxran V Baxramgur teńgelerine uqsatıp gúmis teńgeler basıp shıǵarǵan. Bunnan basqa Buxara, Paykent, Samarqand, Xorezmdegi jergilikli hákimler tárepinen aylanısqa shıǵarılǵan teńgeler ishki sawda da keńnen paydalanılǵan.

V-VI ásirlerde diniy isenim menen úziliksiz baylanısta bolǵan súwretshilik, ılaydan háykkeller islew hám olarǵa iseniw keńnen jayıladı. İlaydan islengen háykelsheleler orınlarǵa qarap hár túrli bolıp kiyim-kenshekler, sırtqı kórinisi, taǵınshaqları tárepinen de biri-birinen ajralıp turǵan. Úlken aymaqtaǵı eftalitler júdá kóp xalıqlardı ózinde birlestirgen diniy isenimler de hár túrli bolǵan. Soǵdta zardushtiylik keń tarqalǵan bolsa Toxarstan hám Shıǵıs Túrktanda buddistlikke iseniwshiler kópshilikti quraǵan. Qalalarda Nasraniy hám Yahudiy birlespeleri de bar edi. Moniylik hám Mazdak táliymatı tárepdarları da payda bolǵan edi. Nawrız kúni Buxara atashparasları Siyavush qábiri ústinde qoraz soyıp qurbanlıq qılar edi.

Qublada Buddistlik tásiiri kúshli edi. Mal sharwashılıǵı menen Qublada Buddistlik tásiiri kóbirek edi. Sharwa menen shuǵıllanıwshı xalıq türk tilinde sóyleskennen keyin türkiy til keńirek tarqala basladı. Otırıqshı xalıqtıń úlken bir bólegi soǵd tilinde sóylesetuǵın edi. Soǵd tili hám jazıwı Jetisuw Ferganada ótip Shıǵıs Túrktanǵa shekem jetip barǵan. Onıń Samarqand usılı keńnen jayıılǵan edi. Bunnan basqa Xorezm, Buxara jazıwları da bar bolǵan. Bunday jazıw estelikleri Zangitóbe Qaratóbe, Afrasiyab qarabaxanalarınan, Kapirqaladan tabılǵan.

2. Türk qaǵanlıǵı. Qaǵanlıq dáwirinde Orta Aziya xalıqlarınıń ekonomikalıq hám mádeniy jaqtan rawajlanıwı

Oraylıq Aziya mámleketshiligi tariyxında Türk qaǵanlıǵı mámleketi áhmiyetli orındı iyeleydi. Türk qaǵanlıǵı haqqındaǵı derekler jeterli bolsa da biraq olardıń kópshiligi bir-birine qarama-qarsı. Birinshi náwbette VII-VIII ásirlerde toplanǵan derekler ádewir bahalı esaplanadı. Bul epik, grafik estelikler Orxon-Enisey jazıwları, Qıtayda toplanǵan “tanxonadonı tariyxı”, VII-IX ásir tariyxıy shıǵarması VI ásir aqırında jasaǵan Vizantiyalıq tariyxshı Menandr, Protektor, Piefan, Vizantiyskiy, Siriya tariyxı boyınsha İonna Efessiylardıń tariyxıy shıǵarmaları esaplanadı.

Sonday-aq bul haqqında maǵlıwmatlar arab tariyxshıları at-Tabariy Denovariy (IX-X ásir) Abu Rayxan Beruniy, Narshaxiy (X ásir) hám basqalar

shıǵarmalarında da ushıraydı. Keyingi waqıtta bul máselege jáne de itibar kúsheydi. Arxeolog alımlar tariyxshılar ádebiyattanıwshılar antropologlar bul haqqında jańa izlenisler alıp barmaqta. Túrkler túrkiy qáwimler tariyxı máselesinde Tashkentte ótkerilgen III jáhán túrkologiya májlisinde de keńnen dodalandı..

“Alpamis”, “Góruǵlu”, “Manas”, “Dada qurqut” sıyaqlı ulıwma túrkiy xalıq dástanları orta ásirlerde Maxmud Qashǵariy, Ahmed Yugnakiy, Yusup Has Hájib hám basqalar shıǵarmalarında mádeniyat, ádebiyat, tariyx haqqında túrli maǵlıwmatlar keltirdi.

XI ásirde jasaǵan alım Maxmud Qashǵariy zamanı Yusup Has Hájib óziniń «Qutadǵu bilig» (Jaqsılıqqa baslawshı bilim) shıǵarmasında ápsanaǵa aylanǵan túrk sárkardası Alp Er Tunaga haqqında mınanday dep jazadı. «Ol bilimli, úlken óner iyesi edi bul paziyletleri onıń atın dúnyaǵa tanıttı. Ol túrk bekleriniń eń belgilisi, atı dúnyaǵa jayılgan, hár túrli ónerdiń iyesi edi. Onıń teńi joq edi, bul paziyletleri onıń atın dúnyaǵa taratqan. Parsılar onı Afrasiyob dep ataǵan. Tariyxta túrklerdiń kelip shıǵıwı haqqında kóplep ápsana hám ráwiyatlar bar. Abu İshoq Nishopuriy jıynaǵan (VIII ásir) “Qissai-al anbiyo” shıǵarmasında túrklerdiń kelip shıǵıwı Nux payǵambarǵa barıp taqaladı.

Qıtay jazba dereklerinde túrkler “xun” atı menen eramızdıń 92-jılda Altaydıń jeteklerine kelip ornasqanlıǵı hám juanlardan ruxsat alıp olar ushın temir qazıp shıǵarıwdı baslaǵanları haqqında maǵlıwmat beriledi. Bul ullı Ashin qáwim atı Mennen aldın oshda atalıp kelgen. Qıtaylar Ashin qáwimin “Tu-kyu” dep ataǵan. P.Pelo bul sózdi “Turk-yut” (yaǵniy túrkiyler) dep túsindirgen. Túrkshe ataması kúshli degen mánini ańlatadı. Aldın bul urıwǵa berilgen túrk ataması keyinirek olarǵa jaqın turǵan hámme qáwimlerge de ulıwma at sıpatında aytıp ketilgen.

Ashin urıwınan bolǵan Asan (Asyan) hám Tuu, (460-545) túrkiy qáwimler birlespesine tiykar saladı. Tudıń balası Bumin (bul túrkshe at, qıtay tilinde Tumin) ózine Tele qáwimin boysındıradı. Endi ádewir bekkemlengen bul urıwlar birlespesi ózleri qaram bolıp turǵan juanlardan qutılıwdıń jolın izleydi. Bumin 551-jılı Oraylıq Aziyadaǵı eń kúshli bolǵan juanlar xanın jeńedi.

Usı jılı Bumin jańa mámleket –Türk qaǵanlıǵına (551-744) tiykar saladı. Ili dáryası boyında húkimdar dep járiyalanǵannan keyin “İlixan” degen at aladı. Túrkler húkimdarı ózin qaǵan (Túrkshe – qaǵan) dep atala baslaydı. Altaydaǵı Utukan qalası jańa türk qaǵanlıǵınıń paytaxtı dep begilenedi.

Bumin óziniń inisi Istamǵa (İstemi-túrkshe, Sedimi-Qıtay tilinde, Sinjibuarabsha, Stembixagan rim tilinde) birinshi sárkarda mámlekettiń birinshi ámeldarı dárejesine tuwra keliwshi “Yabǵu” (batır) dárejesin berip onıń menen birgelikte óziniń mámleketin keńeyttirip tez arada Shıǵıs Túrkshestandaǵı nushibi Turkash uzlı qáwimlerin ózine boysındıradı.

Muqanxan húkimranlıǵı dáwirinde Türk qaǵanlıǵı eń qúdiretli waqıtqa kirdi. 554-jılı Muqan qag'an Shıǵısqa júris qılıp Uzaq Shıǵıs úlkelerin ózine boysındıradı hám Tınısh okean jaǵalarına shıǵadı. . Ol orxun, Tuǵla, Selenga

dáryaları boylarındaǵı qáwimlerdi Muqan qaǵan eftalitler mámleketin tamamlaw ushın 554-jılı Iran Shaxı Xısrav I Anush Iranǵa elshi jiberedi. 588-jılı túrkler Ural hám Volga boyların basıp alıp Arqa Kavkazdaǵı kóshpeli avarlar menen soǵlıǵıadı. Túrkler eftalitler hám avarlarǵa qarsı gúresiwde Vizantiya hám Iran menen doslıq baylanıslardı kúsheytiwge háreket ete baslaydı. Vizantiyadan paydalangan Iran eftalitlerden Toxarstan, Chaǵaniyan, Qabul átirapındaǵı jerlerdi tartıp aladı. 563-jıldan eftalitlerge qarsı arqadan túrkler Choch alabına bastırıp kiredi. Tez arada olar tárepinen Samarqand, Kesh, Naxshab iyelenedi. Eftalitler Xuttalon, Termiz, Balx, Amul, Zam qalalarinan járdem alıp Buxara qasında úlken urısqa tayarlanadı. 8 kúnlık úlken urısta eftalitlar túrklerden jeńiledi. Túrkler tezlik penen háreket etip ilajı barınsha eftalitlerdiń jerlerin kóbirek ózleriniń qollarına alıwǵa háreket etedi. Ámiwdáryanıń qubla jaǵalawlarına shekem bolǵan jerler túrkler qolına ótedi. Azmaz waqıt eftalitlerdiń qalǵanları Zarafshan alabında jasap túrklerge salıq tólep otırǵan. Batıstaǵı yarım ǵárezsiz eftalitler jerleri sasaniyler tárepinen bir az waqıttan keyin tolıq boysındırıp alınadı. Eftalitler mámleketiniń jeńilisinen soń tuwrıdan-tuwrı sherikler ortasında kelispewshilik payda bola baslaydı. Qaǵanlıqtıń tuwrıdan-tuwrı batıs bólimin basqarıp turǵan Istami hám bas qaǵan Muqanxan da sawda jolı hám onıń áhmiyetin jaqsı túsiniپ bul máseleni tınıshlıq jolı menen sheshiwge háreket etedi. Istami Yabǵu Soǵd ishindegi bul máseleni sheshiw wazıypasın tapsıradı. Iranǵa belgili soǵd sawdegeri hám diplomatu Monıax basshılıǵındaǵı elshiler toparı jiberilgen. Xusravshah óz átirapındaǵı ámeldarlardıń máslahatine kirip soǵdlar alıp kelgen jipeklerdi satıp alıp soń onı elshiler kóz aldında jıynap jaǵıp jiberedi.

Istami bul waqıyadan keyin qattı renjigen bolsa da Xısravshaxqa eki ret óz elshilerin jiberdi. Bul elshiler toparı endi tek túrklerden ibarat bolıp bunıń nátiyesinde jaqın aradaǵı siyasat anıq bolıwı kerek edi. Bul ret túrk elshileri záhárlenip óltiriledi. Olardıń tek ǵana bir neshesi qaǵan aldına keledi. Óziniń jumısların sasaniyler “túrkler ıssı hawa rayın kótere almadı” dep jasıradı. Istami Hısrav I Anushveron áskerlerin jeńip Irrannıń arqasına bastırıp kiredi. Eftalitler óz jerlerin Iranǵa ótip ketken bólimin jáne ózleriniń qollarına aladı.

Iran tınıshlıq kelisimine kelip 40000 Vizantiya altınıń tólew májbúriyatın aladı. Onnan soń Iran menen Vizantiya ortasında da urıs baslanıp sasaniyler mámleketi júdá tómén awhalǵa túsip qaladı. 576-jılı Muqan qaǵan hám Istami yabǵulardıń óliminen soń túrk qaǵanlıǵı tásiiri azaya baslaydı. Iran sárkardası Baxram Chubin Chur-Baǵa qaǵan basshılıǵında 30000 adamlıq túrk áskerleri qırılıp jiberiledi. Chur Baga urısta qaza boladı. Bahram Chubin Buxara qasındaǵı Paykent qalasına bastırıp haqan ǵáziynesin bolsa Iran shaxı Xurmizdǵa jiberedi.

Muqan qaǵan óliminen (576-jılı) soń taxtqa onıń inisi Arslan Tuba otradı. Ol buddaǵa sıynatuǵın bolsa da mámleketti bekkemlew ushın Ci saltanatı menen shártanama dúzedi. Bunnan basqa ol mámleketti jámiyetlik ekonomikalıq jaqtan rawajlandırıw ilajların kóredi. Biraq 581-jıldı Arslan Tuba

qaytis bolǵannan keyin Túrkk qaǵanları ortasında óz-ara gúresler kúsheyip ketedi. Bunday gúreslerdiń nátiyjesinde eki bólimge: Shıǵıs hám batıs bólimge bólinip kettti. Shıǵıs qaǵanlıq Qıtay hám Mongóliyanıń bir bólimin óz ishine alıp Arıslan Tubanıń kishi balası Ishbara basqara baslaydı. Ekinshi qaǵan batıs jerlerdi Jetisuw Oraylıq Aziyanıń tiykarǵı bólimi Shıǵıs Túrkkstan házirgi Qazaqstan aymaqların alǵan Istami Yabǵudıń balası Qara Churin basqarar edi. Qara churin Istamidiń óliminen (576-jıl) soń bul lawazımǵa otırǵan bolıp basqarǵan hám xanlar ishinde eń epshili hám isbilermeni edi. Keyingi xanlar Twamon hám Amroq edi. Olardan basqa jáne kishi 4 xan bolǵan. Bul hákimler ortasında qarama-qarsılıq bar edi. Olardıń kópshiligi bir-birine dushpan bolıp qolay waqıt payda bolıwın kúter edi. Óz-ara gúresler nátiyjesinde mámleket ishinde de ahwal keskinlesip ekonomikalıq krizis baslanıp ketedi.

Usınday qıyın waqıtta túrkiy shaxzada Abruy basshılıǵında xalıq háreketi (585-586-jıllar) bolıp ótti. Abruy háreketi haqqında azlı kem maǵlıwmatlar saqlanıp qalǵan. Ásirese Abdurahman Muhammed Nishopuyriydiń “Hazine-al-ulum” shıǵarmasındaǵı bul máselege arnalǵan bólim Narshaxiydiń “Tarixi Buxara” shıǵarmasına kiritilgen. Onıń jazıwına qaraǵanda Abruydiń sarayı Paykentte bolıp ol bay adamlar hám sawdagerler ústinen qattı qadaǵalaw ornatqan. Buǵan shıday almaǵan zıyalılar Túrkkstan tárepke jol alǵan. Abruy átirapında jarlı diyxanlar toparı jıynalıp barǵan.

Óz-ara toqtawsız urıslar hám taxtqa talasıwlar mámleketti bóleklerge bólinip ketiwi da mánawiy, ekonomikalıq jaqtan qulaw dárejesine alıp keldi. Qara Churin qartayıp qalǵan waqtında shama menen 600-jıllarǵa kelip ózin qaǵan dep járiyalaydı. Qara Churin Buǵu qaǵan (qaharman qaǵan) degen atı alǵan edi. Qaǵanlıqtaǵı awır jaǵdaydan paydalanǵan Qıtay imperatorı ishki kelispewshiliklerdi keltirip shıǵarıwǵa háreket etedi. 582-603-jıllardaǵı óz-ara urıslardan soń 603-jılı qaǵanlıq tolıq ǵárezsiz 2 bólimge : Shıǵıs hám batıs bólimlerge bólinedi. Batıs qaǵanlıq tásir astında Jetisuw, Chu alapları, Volga, Kubannıń tómengi bólimleri, Irtish, Ishim dáryaları jaǵasındaǵı jerler, Oraylıq Aziyanıń, Kishi Aziya yarım ǵárezsiz mámleketleri onıń quramında boladı. Feodal qatnasıqlar rawajlanıp atırǵan batıs qaǵanlıǵınıń jámiyetlik quramı hám siyasiy basqarıwı da ádewir quramalı edi. Yarım ásirlik húkimranlıq protsessinde túrklerdiń bir bólimi otıraqlasadı. Qalǵanları bolsa jeri bar sharwalar menen aralasıp ketedi. Túrkkler siyasiy ómirde aktiv qatnasıp Oraylıq Aziya siyasatınıń bárshe tarmaqlarında teńdey qatnasıp baslaydı. Qaǵan Sheguy óliminen keyin (618-jılı) hákimiyattıń basına kelgen Tun yabǵu dáwirinde batıs qaǵanlıq jáne de kúsheyedi.

Islam dinin qabıl etip musulman bolǵan xalıqqa dáslepki jıllarda xiraj hám jiziya salıqlarınan azat etilip jeńillikler berildi. Namaz oqıw ushın meshitke barǵanlarǵa eki dirhamnan pul berilgen. Islamdı qabıl etiwden bas tartqan xalıqtan jan bası ushın jiziya salıǵı óndirip alındı. Awır salıqlardan qutılıw ushın

birinshi náwbette xalıqtıń eń kambaǵal qatlamı islamdı qabıl etti. Biraq ol tek atına ǵana musulman bolıp uzaq waqıtqa shekem ózleriniń dinine sadıq qalǵan.

Solay etip arab basqınshıları tárepinen Mawarawnaxrdıń basıp alınıwı aqıbetinde jergilikli xalıqtı úrp-ádeti, dini hám isenimi, burınnan rawajlanıp kiyatırǵan mádeniyatı ayaq astı etildi.

Basıp alıwshılar Mawarawnaxrdıń hámme jerlerinde jergilikli din iyelerin mádeniyat ádebiyat hám ilim iyelerin quwǵıǵa ushıradı hám óltirildi. Soǵd jazıwında jazılǵan diniy kitaplar ilimiy shıǵarmalar joq qılındı. Islam dini, arab tili hám jazıwı xalifalıq nızam hám qaǵıydalar zorlıq penen engizile basladı. Nátiyjede Mawarawnaxr xalqı uzaq dáwir sawatsız bolıp qaldı. Arablar alıp kelgen jergilikli xalıq ushın biytanı bolǵan imlanı ózlestirip sawatlı bolıw ushın jańa ásirlerge teń áwladlar ómiri ketti.

QADAǴALAW USHIN SORAWLAR:

1. Eftaliyler mámleketiniń payda bolıwı, onıń aymaǵı haqqında nelerdi bilesiz?
2. Mazdakshılar qanday ideyalardı ilgeri súrgen?
3. Túrkk qaghanlıǵına qashan hám kimler tárepinen tiykar salınǵan?
4. Túrkk qaghanlıǵı dáwirinde Orta Aziya aymaǵında mámleketlik basqarıw sisteması qalay payda bolǵan?

TAYANISH TÚSINIKLER:

“**Túrkk-yut**”- (yaǵnıy Túrkiyler) P. Pelo bul sóz dep túsindirgen.

“**Tu-kyu**”- Qıtaylar Ashın qawımı dep júritilgen.

“**Túrkk**” **ataması**- kúshli, degen mánisti ańlatadı.

Xoqon- mámleket basshısı.

Yabǵu –batır dárejesi

Kadxudolar-úlken shańaraqlardıń basshıları.

xiroj-daramattıń úshten bir bólimi

ushr –mámleket basqarıwda keńse jumislari ushın daramattıń 10 payızını muǵdarında alınatuǵın salıq.

ÁDEBİYATLAR:

1. Karimov İ.A. Tariyxiy xotirasiz kelajak yóq-T. «Ózbekiston» 1998.
2. Ahmedov B, Asqarov A. Ózbek xalqining kelib chiqish tarixi (dastlabki mulohazalar)|| Ózbekiston ovozi. 1994 20 yanvar.
3. Shoniyozov K.Sh. Ózbek xalqining shakllanishi jarayoni. T.2001 y.
4. Xodjayov T.K. Ózbek xalqi etnogenezi tarixinan. T. «Universitet», 1995.
5. Ózbekiston tarixi (Oliy óquv yurtlarining nomutaxassis talabalari uchun darslik) T. 2003y

Keysler toplamı

Case study (keys stadi). “Keys - stadi” birinshi ret Garvard universitetiniń huqıq mektebinde 1870-jılı qollanılǵan edi. 1920-jılı Garvard biznes-mektebi (HBS) oqıtıwshıları yuristlerdiń oqıtıw tájiriybesine tayanıp, ekonomikalıq ámeliyattaǵı anıq jaǵdaylardı analiz etiw hám talqılawdı bilimlendiriwdiń tiykargı usılı etip tańlaganınan keyin bul oqıtıw usılı keń qollanıla basladı. **Keys-stadi** (inglizshe case - toplam anıq jaǵday, study - bilim) keysde bayan qılınǵan hám bilim alıwshılardı mashqalanı kórsetiw hám de onıń maqsetke muwapıq tárizdegi sheshimi variantların izlewge baǵdarlaytuǵın anıq real yamasa jasalma ráwishte jaratılǵan jaǵdaydıń mashqalalı-jaǵdaydı analiz etiliwge tiykarlanatugın *bilim usılıdır*. **Keys-stadi** – bilim, xabar kommunikaciya hám basqarıwdıń tálim maqsetin ámelge asırıw hám keyste bayan qılınǵan ámeliy mashqalalı jaǵdaydı sheshiw processinde boljaw qılınatugın oqıw nátiyjelerine kepillengen, orınlawdı támiyinleytuǵın bir tártipke keltirilgen optimal usılları hám quralları kompleksinen ibarat bolǵan bilimlendiriw texnologiyası bolıp esaplanadı. Kórilgen anıq jaǵdaydı úyreniwdi mashqalaǵa baylanıstırıp qoyadı: sizge mashqalanı sheshiw boyınsha jaǵdaydı analiz qılıw, boljawlardı qalıplestiriw, mashqalalardı anıqlaw, qosımsha maǵlıwmattı jıynaw, boljawlardı anıqlastırıw hám anıq qádemlerdi joybarlastırıw imkannı beredi. Bul texnologiya, oqıw usılı sıpatında tómendegilerdi támiyinleydi: -úyrenilgen tema kursı boyınsha (teoriyalıq bilimnen soń) bilimdi bekkemlewdi; -mashqalalardı analiz qılıw hám qararlardı jeke tártipte hám toparda sheshimin tabıw kónlikpelerin iyelewdi; - erkin hám úyreniw qábiliyetlerin logikalıq pikirlew, bayan qılıw hám shárayatlarǵa maslasıwshı qábiliyetlerin rawajlandırıwdı; -jańalıqqa qararlardı gárezsiz qabıl qılıwǵa tayarlıqtı; -juwapkershilik gárezsizlik kommunikativlik empatiya hám refleksiyanıń aktivlesiwin; oqıw maǵlıwmatların ózlestiriw sıpatın ózi tekseriwdi (oqıw programması juwmaǵında). Mashqalanıń kórinisi:

1. Mashqala qandayda bir háreketler qılıw ushın júzege kelgen zárúriyat penen onı ámelge asırıw ushın shárt-shárayatlar jetispesligi ortasındaǵı qarama-qarsılıqlardı belgileydi.

2. Mashqalanıń tiykargı quram bólekleri (mashqala, astıńǵı mashqalalar)n ajıratadı. Keystiń programmalıq kartası keys ushın maǵlıwmat jıynaw hám jaǵdaydı bayan qılıw ushın tiykar bolatuǵın máseleler (tezislar) diń diziminen ibarat boladı. Pedagogikalıq annotaciya tómendegi elementlerdi óz ishine aladı:

1. Keyste gózlengen predmet, bólim, tema, bilim dárejesi kurs kórsetiledi.

2. Keysten gózlengen maqset (bilim maqseti) rejelestiriletuǵın oqıw nátiyjeleri; Studentler keysti tabıslı sheshiw ushın iyelewi lazım bolǵan dáslepki bilim hám kónlikpeler.

1.Keys real institucional sistema iskerligin kórsetiwi yamasa onda keysolog jasalma modellestirgen jaǵday bayan qılınıwı haqqındaǵı oqıtıwshı iskerliginde óz kórinisin tapqan maqsetler.2.Axbot alıw derekleri dizimi.

3.Keystiń ózine tán belgilerine kóre mazmunın (syujet, keys obykti bar bolǵan materialdı usınıs etiw usılı, kólemi, dúzilmesı ózine tán ózgeshelikleri bar oqıw tapsırmasın usınıs etiw sızılma usılı); 4.Keysten gózlengen maqset tiyisli shólkemlestiriw metodikalıq támiyinleniwi ózgergende ol qollanıwı múmkin bolǵan oqıw predmeti esaplanadı.

1.Tapsırmanı beriw (tapsırmanı orınlaw múddetin belgilew keystiń sheshiw sisteması menen tanıstırıw, sabaqtıń texnologiyalıq modelin anıqlaw).

2. Bilim beriwshiniń kirisiw sózi. Tiykargı sorawlardıń qoyılıwı.

3. Bilim alıwshılardı 4-6 adamnan ibarat mikrogruppalarǵa ajratıw.

4. Bilim alıwshılardıń mikrogruppalarǵa iskerligin shólkemlestiriw (mikrogruppalarǵa at beriw, jetekshilerdi hám ekspert gruppanı anıqlaw).

5. Mikrogruppalarǵa juwaplar menen tanıstırıwdı shólkemlestiriw.

6.Mikrogruppalar aralıq diskussiya shólkemlestiriw.

7.Bilim beriwshiniń ulıwmalastırıwshı sózi onıń mashqala sheshimi haqqındaǵı pikiri.

8. Bilim alıwshılardıń ekspertler tárepinen bahalanıwı.

9. Bilim alıwshılardıń sabaq haqqındaǵı pikirleri.

10.Bilim beriwshiniń sabaq boyınsha juwmaqlar shıǵarıwı.

Keyslerdi sheshiwde bilim beriwshi bilim alıwshılardı bagdarlap turıwı hám olardagı aktivlikti qollawı sheshilip atırgan mashqalaga qaray qızıǵıwshılıq oyatıp turıwı dárkar. Qánigelik pánlerin oqıtıwda keys stadi metodınan paydalanıw studentlerdi erkin pikirlewge, mashqalalardı sheshiwde kónlikpeler payda etiwde, sheriklik sıpatların qalıplestiriwge, oqıtıwshı tárepinen berilgen wazıypalardı sheshiwde, reje dúziwge hám eń tiykargısı studentler aldına qoyılǵan mashqalanı orınlawda onı gárezsiz talqılay alatugınday etip, bilim hám tarbiya beriw imkánıyatın jaratadı.

1-Qosımsha

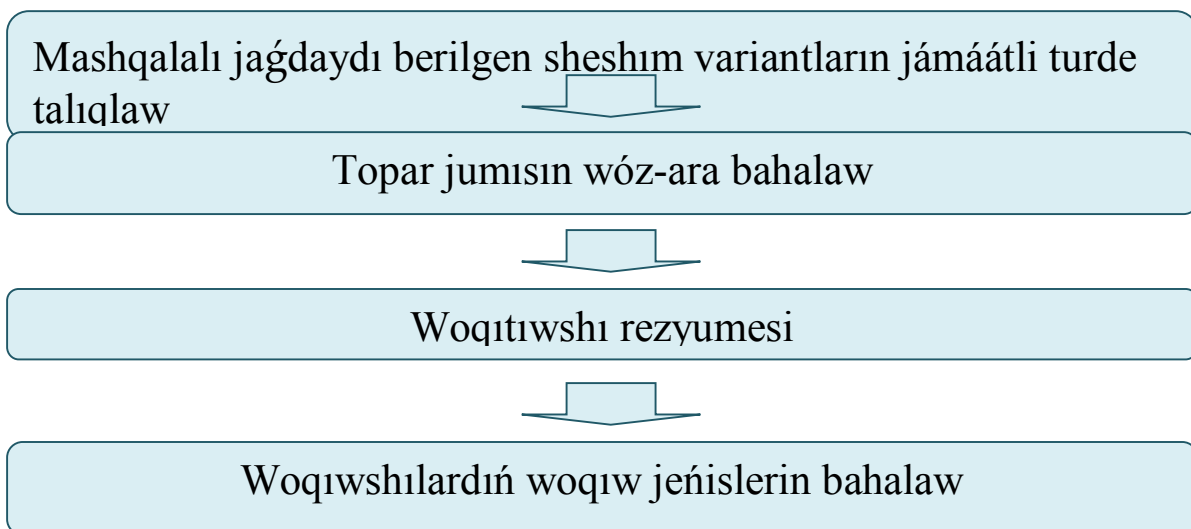
Bilimlerdi aktivlestiriw (blic-soraw, woylan-juplıqqa bóliniń-

Keys-stadi menen tanıstırıw

Keys-stadiǵa kirisiw

Keysti kishi toparlarda sheshiw (woqıw tapsirmani worinlaw, topar jumisi nátiyjelerin prezentaciyaǵa tayarlaw)

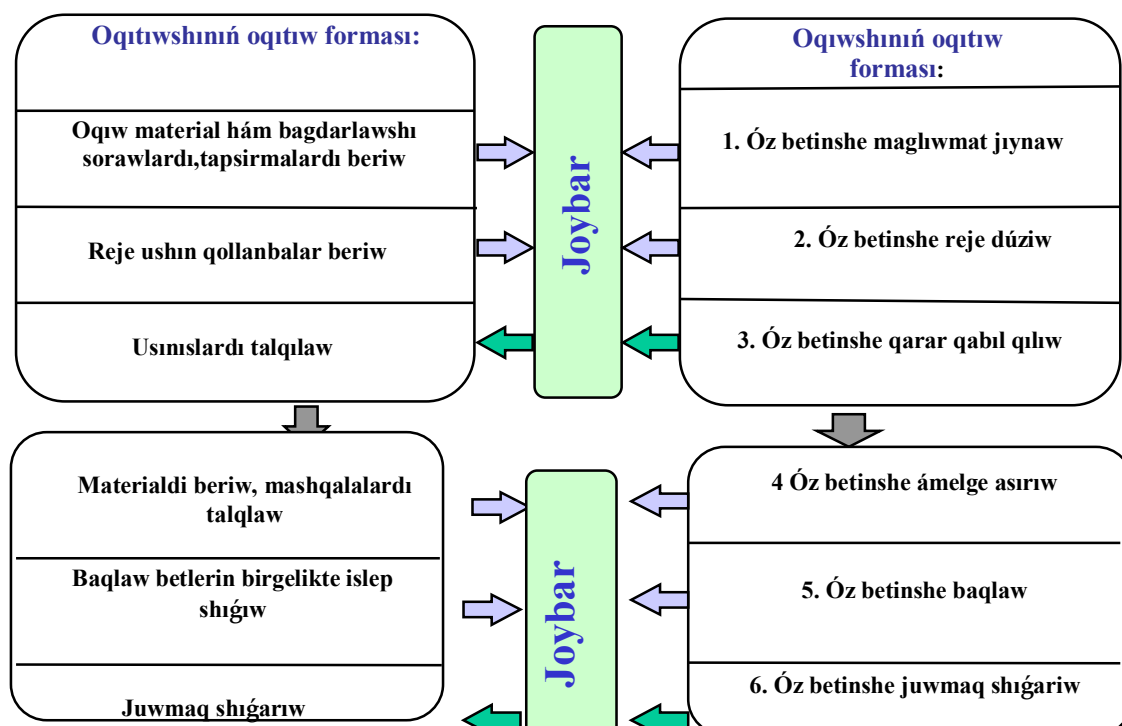
Prezentaciya

Joybar usılı.

- studentlerdiń ózbetinshe oqıw xızmetin sholkemkestiriw usili mashqalani anıqlaw hám sheshiw nátiyjesinde tutınıwshıǵa kerekli konkret ónim tayarlanadı;
- Ámeliy máselelerdi teoriyalıq bilimlerge súyenip sheshiwdiń oqıw quralı;
- Studentlerdiń bilimin tereńlestiriw ushın bagdarlangan oqıw ta'rbiya quralı;

Joybar usılı bagdarlawshı tekst usılı menen baylanıslı. Sebebi bagdarlawshı tekst usılı islep shıǵılǵannan soń gana joybarlar ústindegi jumıslarda payda bolǵan mashqalalardı sheshiw múmkin boladı. Bagdarlawshı tekst usılı házirgi waqıtta kóplegen tarawlarda keńnen qollanılmaqta, ol jerde joybar xaqında gáp ketpewi múmkin. Biraq joybar usılı tiykarınan , joybarlar menen islesiwdi ózlestiriwdi kúsheytiw maqsetinde islep shıǵılmaqta.

1-sızılma

Bul eki usıldı bir-birinen tómendegi eki kóz qarasta kórip shıgamız:

- bagdarlawshı tekst usılında tiykarınan itibardı óz betinshe bilimge qaratadı;

- joybar usılı óz betinshe bilim maqsetinen tısqarı itibardı kerekli jeke qábiliyetler hám kónlikpelerdi úyreniwge qaratadı (yagnıy tiykargı kvalifikatsiyalarga) Sebebi bul kvalifikatsiyalar kárxana hám firmalardıń ámeliyatında ushırasatugın miynetti shólkemlestiriw formalarına tiykarlangan.

Joybar usılınıń kontseptsiyası firma hám kishi kárxanalardıń mamán jumısshı-qánigelerine qoyılğan zamanagóy talaplarına tolıq juwap beriw maqsetinde qáıplestiriledi. Sebebi búgingi kúnde miynet bazarı tek gana joqarı qánigeli, bilimli jumısshı-qánige hám ónerdi talap qılmaqta. Bul jumısshı-qánigelerden óz kásip-óneri boyınsha bilim-kónlikpelerinen tısqarı sotsial hám jeke kompetentsiyalar tarawına tiyisli jeke kóz-qaraslarga iye bolıwı talap qılınbaqta. Bunday kompetentsiyalar bolsa effektiv kompetentsiyalar tarawına tiyisli kompetentsiyalar bolıp esaplanadı. Bul degenimiz bilim alıwshılar temaga tiyisli bilim-kónlikpelerden tısqarı tómendegi sıpatlarga iye bolıwı kerek:

- aktiv bolıw, mashqalalarga sistematik jantasıw, qararlardı gárezsiz qabıl qılıw, maslasıwshań bolıw;

- qandayda bir mashqalanı ózi sheshe alıw, hár qashan qánigeligin asırıwga umtılw, birge islesiwge tayar hám juwapkershilikli bolıw.

Joybar usılınıń maqseti sonda, onda studentler bul kvalifika-tsiyalardı tek keyinshelik ámeliyatda, yagnıy jumısqa kirgenlerinen soń gana emes al, bálkim kásip-óner bilimi sheńberinde úyrenip alıwları kerek. Sonıń ushın da bul kvalifikatsiyalardı kásiplik qánigelik penen birgelikte ilajı barınsha teppe-teń rawajlandırıw kerek. Joybar usılı tolıq ámeliy bilim procesi sheńberinde qollanılwı múmkin. Bunıń ushın zárúrli joybarlar bar ekenligi; joybarlar tómendegishe bolıwı kerek, bunda 1) Anıq sheklengen tapsırma mısalı, qandayda bir nárseni rejelestiriwden baslap sapa qadagalawın islep shıgarıw yamasa qandayda-bir elektroshemaniń optimallasqan islew tártibiniń sıpatlaması menen birge;

2) Oqıtıwshılar kóz qarasınan tapsırma quramalı bolıwı hám ol studentlerden bar bilimlerin ayrıqsha jagdaylarda qollay alıwın talap etetugın tapsırma bolıwı zárúr; Studentler qıyınshılıklardı sheshiwde hám bar bilimlerin qollay otırıp bilim-kónlikpelerin isletiwge májbúr bolıwları kerek;

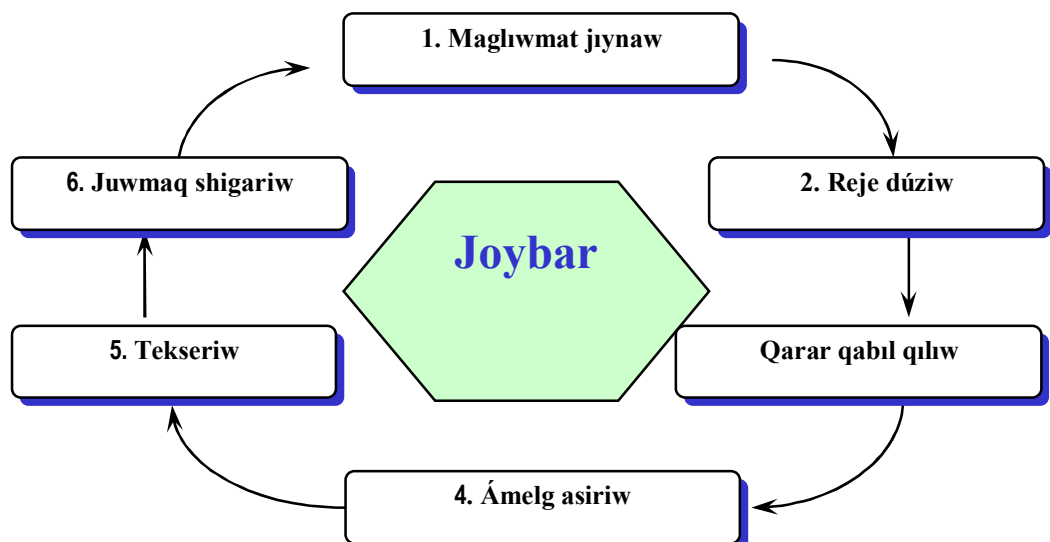
3) Ózlestirilgen kvalifikatsiyalar hár qıylı oqıw orınlarında usınday biriktiriliwi múmkin, jańa tapsırma orınlanıwı múmkin boladı - reje tiykarında hám ilajı barınsha óz betinshe jumıs alıp barıw talap qılınadı.

Joybarlaw (projekt) – túsinigi keń túsinik bolıp, anıq nátiyjege iye maqsetli xızmetti shólkemlestiriw ushın paydalanıladı. Studentler tárepinen ilajı barınsha óz betinshe rejelestire alatugın hám studentler tárepinen sheklengen bir sheńberde gárezsiz ráwiishte shólkemlestirip hám ámelge asıra alatugın bolıwı kerek. Bunda studentler ózleriniń kásiplik ráwishte mashqalanı sheshiw hám birge islesiw usılların hám strategiyaların islep shıgarıw imkánıyatlarına iye.

Studentler ádette wazıypalardı óz-ara bólip joybar gruppa menen birge gárezsiz, rejelestirilip ámelge asırılıp hám juwmaq shıgarılıp birgelikte islenedi. Tapsırma berilgen waqıttan baslap onıń sheshiliwine shekem oqıtıwshı studentlerdi óz betinshe úyreniwge tartıwı kerek. Qánigelikke tayarlawshı oqıtıwshı úyreniw procesin baqlaydı hám sistematik tárizde basqaradı; ol tek gana júdá kerek bolgan jagdayda gana processke aralasıwı múmkin. Joybar usılınıń tiykargı maqseti bir tárepten tapsırmanı orınlaw ushın kerekli barlıq bilim hám kónlikpeler, process dawamında úyreniledi. Bir tárepten bolsa tapsırmanı sheshiw usılı hámıyshe tańlangan tiykargı kvalifikatsiyalardı rawajlandırıwga bagdarlangan boladı. Joybar jumısın tayarlawda bagdarlawshı tekst usılı sıyaqlı oqıtıwshı tómendegi wazıypalardı orınlawı kerek, bunda Ámeliyat oqıtıwshısı:

- joybar jumısı ushın qandayda-bir mısaldı belgilewi, joybar tapsırmaların islep shıgıwı;
- joybar jumısın oqıw kestesine kiritiwi, joybar qanday ótiwin oylap kóriwi hám tapsırmanı studentlerdiń imkánıyatlarına maslastırıp olardıń tapsırmanı orınlay alıwların támiyinlewi;
- Studentlerdi joybar jumısı menen tanıtırıwı hám olardıń jumısına aralaspastan baqlap turıwı kerek, Joybar usılınıń ámelge asırılıwı bagdarlawshı tekst usılı sıyaqlı anıq islep shıgılğan háreketleniw modeline tiykarlanadı:

2-sızılma

Maglıwmat jıynaw. Bul dáwir (faza) ushın oqıtıwshı aldın bir neshe material hám hujjetlerdi tayarlawı kerek, bunda - joybarga tiyisli tapsırmalar dúziw, maflıwmat jıynawga tiyisli bagdarlawshı sawallar, oqıw maqsetleri haqqında maglıwmatlar. Joybar studentlerge jazba formada berip qoyıladı. Qosımsha sıpatında tapsırmalar beriledi. Soń oqıtıwshı studentlerdi bagdarlawshı sawallardan paydalanıp tapsırma dúzilisin analiz qılıwga bagdarlaydı. Studentler gárezsiz ráwishte oqıwlıq, kesteli kitaplar, jeke jazıwları, tarqatpa materialları tiykarında maglıwmat jıynaydı. Bunnan tisqari olar basqa texnik sawallar qollanıwı múmkin bolgan jumıs tártibi basqıshları, instrumentler hám kerekli jumıs materiallarına tiyisli hujjetlerden paydalanıwları múmkin. Soń studentler de óz náwbetinde joybar islew tártibiniń dúzilisin islep shıǵıwları kerek. Usılay qılıp olar joybardıń barısı hám sapası ushın áhmiyetli bolgan tiykargı óz-ara baylanıslardı ayırıqsha jumıs basqıshların qaysı basqıshta hám qaysı waqıtta baqlaw ótkeriliwin hám basqalardı anıqlaydı.

Rejelestiriw. Studentler óz betinshe jumıs rejesin tolıqtıradı. Jumıs rejesi olarga formula sıpatında beriliwi múmkin. Bul rejede jumıs basqıshları olardıń texnologik izbe-izliginde material, instrumentler, járdemshi qurallar hám tagı basqa rejelestiriliwi kerek. Bul jerde de olar bagdarlawshı sawallardı qollap ózleriniń jeke jazıwlarınan máselen, teoriyalıq sabaqta islengen jazıwlarınan paydalanadı. Oqıtıwshılar ózleri de usınday reje joybarın islep shıǵıwları múmkin. Bul nársese tálimniń aldınǵı basqıshında ámelge asıradı. Jumıs rejesi - bul berilgen tapsırmanı orınlaw ushın kerekli basqıshlar izbe-izligi bolıp esaplanadı.

Qarar qabıl qılıw. Studentler oqıtıwshı menen birgelikte rejelestiriw dáwirinde (fazasında) júzege kelgen nátiyjelerdi talqılaydı. Oqıtıwshı bul diskussiyanı moderatorlıq usılında hám «pinbord» doskasınan paydalanıp ótkeriwi múmkin. Usılay qılıp hár qıylı sheshimler bir- biri menen salıstırıladı hám eń jaqsı variant tańlab alınıadı. Bul jumıs barısında gruppaga agzaları da anıq belgilenedi. Olardıń wazıypası pútkil joybardıń bóleklerin sheshiwi kerek boladı.

Ámelge asırıw. Studentler jumıs tapsırmaların is rejesi tiykarında óz betinshe orınlaydı. Olar jeke tártipte yamasa kishi gruppalarda islewleri múmkin. Oqıtıwshı processti baqlap turadı, tiykargı kvalifikatsiyalar rawajlanıwın analiz qıladı hám baqlaw nátiyjelerin arnawlı «Baqlaw protokoli»na jazıp qoyadı. Bul protokolda studentlerdi bahalaw kriteriyaları bolıwı kerek. Bul kriteriyalar tiyisli tiykargı kvalifikatsiyalardı esaplap anıqlaydı. Tiykargı kvalifikatsiyalar degende, bul mısal ushın qatnas qábiliyetleri juwapkershilikke sanalı qatnas hám óz betinshe islew sıyaqlı qábiliyetine iye bolıwı múmkin.

Reproduktsiya basqısı. Student jańa mazmunlardı úyrenip aladı. Máselen eliklew arqalı hám úyrengen nársesin oqıtıwshı basshılıǵında bekkemley aladı.

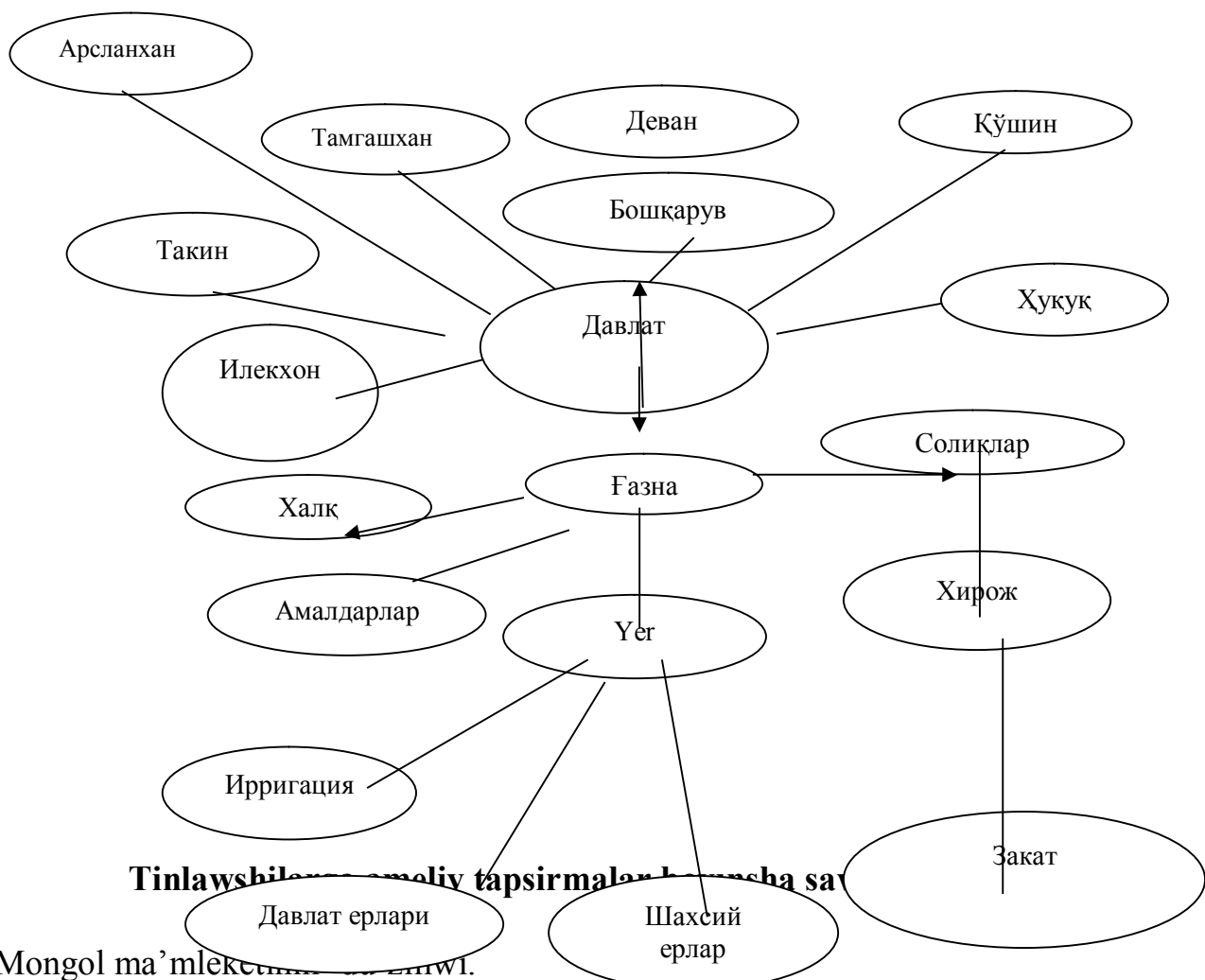
Reorganizatsiya basqishi. Student endi tiykargı kónlikpe hám bilimlerdi ózlestirip aldı hám belgili bir tapsırmalardı hátteki uzaq waqıt ótkennen sońda qollay aladı. **Iyelengen bilimlerdi ayırıqsha jagdayda qollaw basqishi.** Student úyrenip alğan bilimlerin kerek bolsa biraz ózgerтип isletedi hám olardı ózgergen hám jańa jagdaylarda qollay aladı. **Mashqalanı sheshiw basqishi.** Student sonday tapsırmalardı orınlaydı, bul tapsırmalarda ol eski hám jańa bilimlerin bir birine qosıp paydalanadı. Ol sebep hám nátiyje arasındagı óz-ara qatnasların anıqlay aladı, sistematik ráwishte rawajlandıra aladı, bahalaw hám tańlawdı biledi, jańa hám erkin sheshimimlerde taba aladı. Bul 4 basqısh tiykargı kvalifikatsiyalardı rejelestiriw payıtındayaq alınadı. Oqıtıwshı óziniń «Baqlaw bet»ine sonday indikatorlardı belgilerdi kiritiwi múmkin, olar ogan qandayda-bir basqısh erisilgenligin kórsetip turadı. **Tekseriw.** Studentler ózleriniń jumıs nátiyjelerin ózleri tekseredi (máselen jumıs nátiyjelerin sapa kriteriyaları tiykarında bahalaw hám bahalawdı arnawlı «Baqlaw beti» yamasa « bahalaw bet»inde jazıp baradı). **Juwmaq shıgarıw.** Oqıtıwshı jumıs processin hám nátiyjelerin birgelikte juwmaqlawshı sáwbet barısında analiz qıladı (original kórsetkishlerdi norma kórsetkishleri menen salıstırıw; norma kórsetkishlerine erise almaganlıq sebeplerin anıqlaw). Bunıń ushın oqıtıwshı «Baqlaw protokoli» hámde «Juwmaqlar protokoli»nan paydalanadı. **Joybar usılı kólemindegi shólkemlestiriwshi formalar.**

Ámeliy bilimlerde «Joybar usıl»ın qollaw arqalı ámelge asırıw ushın 3 túrdegi shólkemlestiriwshi formalar qollanıladı. Bul shólkemlestiriwshi formalar tiykargı kvalifikatsiyalar rawajlanıwına belgili bir tárizde kómeklesedi: bunda óz betinshe rejelestirilgen individual jumıs, gruppada rejelestirilgen individual jumıs, gruppada orınlanatugın jumıs. SHólkemlestiriwshi formalar hám tiykargı kvalifikatsiyalar arasındagı óz-ara qatnas anıq hám túsinerli sebebi gárezsiz rejelestirilgen individual jumıs payıtında individual shaxsqa tiyisli hám kásiplik kompetentsiyalar (jumıs tapsırmasın ózi shólkemlestiriw hám ámelge asırıw qábiliyetleri óz betinshe hám jeke juwapkershilik shıdamlılıq hám t.b) rawajlansa gana gruppada rejelestirilgen individual jumıs, jáne de gruppada orınlanatugın jumıs payıtında bolsa sotsial hám kásiplik kompetentsiyalar (baylanıs hám birge islesiw qábiliyetin rejelestiriw hám qarar qabıl qılıw qábiliyetin, jámaát aldındagı juwapgershilikti ańlaw hám basqa qábiliyetler) rawajlanıwına úlesin qosadı. **Óz betinshe rejelestirilgen individual jumıs:**

Oqıwshıga joybar hujjetleri berilgennen keyin ol óz joybarın rejelestiredi pútkilley jeke juwapkershilikte, individual tárizde islep ámelge asıradı hám nátiyjelerin ózi analiz qıladı. **Gruppada rejelestirilgen individual jumıs:** Gruppaga joybar hujjetleri berilgennen soń gruppa studentleri birgelikte «Maglıwmat jıynaw-Rejelestiriw - Qarar qabıl qılıw» basqıshların ámelge asıradı. Onnan soń bolsa hár bir student individual tárizde óz joybarın ámelge asıradı. Yagnıy rejelestiriw payıtında ol basqalar menen birgelikte jumıs alıp barsa, ámelge asırıw payıtında jeke juwapgershilikti óz moynına

aladı. **Gruppada orinlanatugin jumis:** Gruppaga joybar hujjetleri berilgennen son gruppada studentleri birgelikte uliwma rejeni duzedi.

YAngi pedagogik texnologiya Klaster usuli

Tinlawshilawshilikni amalioy tapsirmalar hamsa sa

1. Mongol ma'mleketinin' dawlati.
2. Amir Temur ma'mleketinin' administrativlik du'zilisi.
3. Buxara xanlig'ının' du'ziliwi.
4. XVI a'sirde Xiywa xanlig'ında miynetkesh xalıqtın' awlı.
5. XVIII a'sirdin' ekinshi yarımında Xiywa xanlig'ındag'ı siyasiy awlı.
6. Shing'ıxannın' basqınshılıq atlanısları.
7. Amir Temur ma'mleketinin' xojalıq turmısı.
8. Abdullaxan II nin' ma'mleket h'a'kimiyatın oraylastırıw siyasatı.
9. XVI a'sirde Buxara ma'deniyatı.
10. Xiywada Qon' ırat inaqların'ın' h'a'kimiyat basına keliwi.
- 11 Shing'ıxan basqınshılıg'ı aldında Xorezmshaxlar ma'mleketi.
12. XIV a'sirdin' ekinshi yarımı XV a'sirde ma'deniyattın' rawajlanıwında sharayatlar.
13. Son'g'ı Sheybaniyer arasında h'a'kimiyat ushın gu'res.
14. XVI a'sirde Xiywa ma'deniyatı.

15. Xiywa xanlig'ının' Amuda'rya qaraqalpaqların, arallılardı h'a'm turkmenlerdi Xiywag'a qosıp alıwı.
16. Shing'ıxannın' Maverennaxrg'a a'skeriy atlanısının' baslanıwı.
17. Temuriyler da'wirinde arxitektura h'a'm qurılıs.
18. XVI a'sirde Buxara xanlig'ının' awıl xojalıg'ı.
19. XVII a'sirde Buxara xanlig'ı.
20. Muxammed Raxim I basqarg'an da'wirde Xiywa xanlig'ı.
21. Shin'g'ıxannın' basqınshılıg'ına qarsı Maverennaxr xalıqlarının' gu'resi.
22. Temuriyler da'wirinde ilimnin' rawajlanıwı.
23. XVI a'sirde Buxara xanlig'ında jer iyelewshilik.
24. XVII a'sirde Buxara xanlig'ının' ma'mleket basqarıwı.
25. XVII-XVIII a'sirlerde Buxara ma'deniyatı.
26. Xorezmshaxlar ma'mleketinin' qulawı.
27. Temuriyler da'wirinde a'debiyattın' rawajlanıwı.
28. Orta a'sirlerde Maverennaxr qalaları.
29. Sheybaniyler dinastiyasının' krizisi.
30. XVII-XVIII a'sirlerde Xiywa ma'deniyatı.
31. Jalaladdin Manguberdi h'a'm onın' mongol basqınshılıg'ına qarsı gu'resi.
32. Alisher Nawayı h'a'm onın' a'debiyatta tutqan ornı.
33. XVI a'sirdegi Buxara xanlig'ındag'ı siyasiy qarama-qarsılıqlar.
34. Buxara xanlig'ında Ashtarxaniylerdin' h'a'kimiyat basına keliwi.
35. XVIII a'sir XIX a'sir baslarında Tashkent.
36. Mongollar basqınshılıg'ının' aqıbetleri.
37. Zaxriddin Baburdın' xızmeti.
38. XVI a'sirde Mavrennaxr xalqının' etnikalıq quramı.
39. Buxara xanlig'ı İmamqulıxan basqarg'an da'wirde.
40. Tashkentte Yunusxojanın' h'a'kimiyat basına keliwi.
41. Chagatay ulısının' du'ziliwi.
42. Temur h'a'm temuriyler da'wirindegi ma'deniyattın' du'nya tsivilizatsiyasında tutqan ornı.
43. Dashti Qıpshaqta ko'shpeli o'zbekler ma'mleketinin' du'ziliwi.
44. Ashtariyxaniyler da'wirinde qalmaqlar h'a'm kazaqlar menen qarım-qatnaslar.
45. Qoqan xanlig'ının' du'ziliwi.
46. Maxmud Tarabiy qozg'alan'ı.
47. Sheybaniyxannın' h'a'kimiyat basına keliwi.
48. XVI a'sirdin' da'slepki on jılında Xorezmnin' siyasiy awh'alı.
49. Ashtarxaniyler dinastiyası Nadir Muxammed da'wirinde.
50. Qoqan xanlig'ının' territoriyası, xalqı.
51. Chag'atay ulısı Kebekxan basqarg'an da'wirde.
52. Deshti Qıpshaqtag'ı ko'shpeli o'zbekler h'a'm temuriyler ma'mleketi.
53. Xiywa xanlig'ının' du'ziliwi.
54. Ashtarxaniyler ma'mleketinde oraylıq h'a'kimiyattı bekkemlew ushın h'a'reketler.

55. Qoqan xanlig'ı A'limxan basqarg'an da'wirde.
56. XIII-XIV a'sirlerdegi ma'deniy turmıs.
57. Sheybaniyxannın' h'a'kimiyat basına keliwi.
58. Xiywa xanlig'ı XVI a'sirdin' ekinshi yarımında.
59. Buxara xanlig'ı Abdula'zizxan basqarg'an da'wirde.
59. XVII-XVIII a'sirdin' birinshi yarımında Xiywa xanlig'ı.
60. XIV a'sirdin' ortalarında Maverannaxrdag'ı siyasiy-sotsiallıq h'a'm ekonomikalıq jag'day.
61. Sheybaniyxannın' Maverannaxrg'a ju'risi.
62. XVI a'sirde Xiywa xanlig'inın' awıl xojalıg'ı.
63. Buxara xanlig'ı Subxanqulıxan basqarg'an da'wirde.
64. Xiywa xanlig'ı Abulg'azıxan basqarg'an da'wirde.
65. Maverannaxr h'a'm Xorasanda sarbadarlar h'a'reketi.
66. Zaxriddin Babur h'a'm Sheybaniyxan arasındag'ı gu'res.
67. XVI a'sirde Xiywa xanlig'ında sawda h'a'm o'nermentshilik.
68. XVIII a'sirdin' baslarındag'ı Buxara xanlig'ı.
69. XIX a'sir basında Qoqan xanlig'ı.
70. A'mir Temurdın' siyasiy maydanda payda bolıwı.
71. Sheybaniyxan ma'mleketinin' du'ziliwi.
72. Xiywa xanlig'ındag'ı qalalar.
73. Buxara xanlig'ında Ubaydullaxan II nin' ishki h'a'm sırtqı siyasatı.
75. XVIII a'sirdin' birinshi yarımında Xiywa xanlig'ı.
76. A'mir Temur ma'mleketinin' du'ziliwi.
77. Sheybaniyxannın' Xorasandı basıp alıwı.
78. XVI a'sirde Xiywa xanlig'ında sawda-satıqtın' rawajlanıwı.
79. Buxara xanlig'ı Abulfayzıxan basqarg'an da'wirde.
80. XIX a'sirdin' birinshi yarımında Qoqan -Buxara qatnasıqları.
81. "Temur tuzukleri" h'a'm onın' a'h'miyeti.
82. Sheybaniyxan h'a'm Safaviler ma'mleketleri arasındag'ı gu'res.
83. Xiywa xanlig'ı Sherg'azıxan basqarg'an da'wirde.
84. İran shaxı Nadirshaxın' Buxara xanlig'ın basıp alıwı.
85. Qoqan xanlig'ı Muxammad Alixan basqarg'an da'wirde.
86. A'mir Temurdın' oraylasqan ma'mleket du'ziw ushın gu'resi.
87. Zaxriddin Baburdın' Maverannaxr taxtı ushın gu'resi.
88. Bekovich Cherkasskiy ekspeditsiyası h'a'm onın' qayg'ılı ta'g'diri.
89. Buxara xanlig'ında Mang'ıtlar dinastiyasının' h'a'kimiyat basına keliwi.
90. XIX a'sirdin' ortasında Qoqan xanlig'inın' siyasiy turmısı.
91. A'mir Temur h'a'm Altın Orda.
92. Sheybaniyeler ma'mleketi Ubaydullaxan basqarg'an da'wirde.
93. Xiywa xanlig'ı Elbarsxan basqarg'an da'wirde.
94. Buxara a'mirligi Daniyalbiy basqarg'an da'wirde.
95. XIX a'sirdin' birinshi yarımında Qoqan Rossiya qarım-qatnasıqları.
96. A'mir Temurdın' a'skeriy ju'risleri.

97. Zaxriddin Baburdin' Afganstan h'a'm Hindistan ju'risleri.
98. Xiywa xanlig'ı Anushaxan basqarg'an da'wirde.
99. Buxara a'mirligi Shaxmurat basqarg'an da'wirde.
100. XIX a'sir birinshi yarımında Orta Aziyaga Angliya Rossiya qarama-qarsılıqları.
101. A'mir Temurdin' tariyxta tutqan ornı.
102. Temuriyler da'wirinde Samarqand qalasında arxitekturalıq qurılıslar.
103. Abdullaxan II basqarg'an da'wirde oraylıq h'a'kimiyattın' ku'sheyiwi.
104. Buxara a'mirligi A'mir Xaydar basqarg'an da'wirde.
105. XIX a'sirdin' birinshi yarımında Xiywa xanlig'inın' ma'deniyati.
106. Maverannaxr Ulug'bek basqarg'an da'wirde.
107. Sheybaniyxan ma'mleketinin' sotsiallıq ekonomikalıq turmısı.
108. XVI a'sirde Xiywa xanlig'inın' İran, Hindistan h'a'm Afganstan menen qarım-qatnasılıqları.
109. 1821-1825-jılları Miyanko'ldegi xalıq h'a'reketi.
110. XIX a'sirdin' birinshi yarımında Buxara a'mirliginin' ma'deniyati.
111. Ulug'bek- ma'mleket iskeri.
112. Deshti Qıpshaqta ko'shpele o'zbekler ma'mleketinin' du'ziliwi.
113. Buxara xanlig'inın' Ashtarxaniyeler qolına o'tiwi.
114. Buxara a'mirligi A'mir Nasrulla basqarg'an da'wirde .
115. XIX a'sirdin' birinshi yarımında Qoqan xanlig'inın' ma'deniyati.
116. Sultan Xuseyin Bayqara ma'mleketinin' du'ziliwi.
117. Zaxriddin Babur- ma'mleket iskeri.
118. Sheybaniyxannın' Xorezmdı basıp alıwı.
119. Ashtarxaniyeler ma'mleketinin' kriziske ushırawı.
120. Xiywa xanlig'ında qon'ratlı inaqar dinastiyasının' h'a'kimiyat basına keliwi.

Shet el mamleketleri adebiyatlar ham derekler

1. Abaev V.İ. Mif i istoriya v gotax Zaroastra. İstoriko-filologicheskie issledovaniya. M., 1974.
2. Abu Ali İbn Sino. Donish-name. Kniga znaniy.-Dushanbe, 1957.
3. Abduseitova M.X., Abqlxojin J.B. i .dr. İstoriya Kazaxstana i Tsentralnoy Azii. G' Almatı: Bilim, 2001. – 612
4. Avanesova N.A. Novoe o proniknovenii pastusheskix plemen bronzovogo veka v zemledelcheskie oazısı na yuge Uzbekistana // İzuchenie kulturnıx vzaimodeystviy i novie arxeologicheskie otkrıtiya: Materialı plenuma İİMK 11-14 aprelya 1995 g. – Sankt-Peterburg., 1995. – S. 82-86.
5. Akishev K.A., Akishev A.K. Iskustvo sakov Semirechya // Skvoz veka. M. 1986. C. 21-25.
6. Alekseev V.P., Pershits A.İ. İstoriya pervobitnogo obshestva. – M.: Vısshaya 1990. – 352 s.

7. Alyoshkin V.K. K problemme geneticheskix svyazey Yujno-Turkmenskix kompleksov v epoxi bronzi // KSIA. – M.: Nauka, 1980. Vip. 161. – S. 114-118.
8. Ammian Martsellin. Rimskaya istoriya / Perevod s latinskogo Kulakovskiy. M.: 2005.
9. Anarbaev A.A. O rannem gorode Fergane // Osh i Fergana v istoricheskoy perspektive. Bishkek, 2000. Vip. 3. – S. 70-71.
10. Andrianov B.V. Drevnie orositelnye sistemy Priaralya (v svyazi s istoriey vozniknoveniya i razvitiya orashaemogo zemledeliya). – M.: Nauka, 1969. – 255 s.
11. Arrian. Poxod Aleksandra. Per. M.E. Sergienko. M.-L., 1962.
12. Arrian. Poxod Aleksandra. Per. M.E. Sergienko. M.-L., 1962.
13. Agadjanov S.A. Ocherki istorii oguzov i turkmen Sredney Azii XI-XIII v.v. 1969.
14. Agadjanov S.A. Seljukidi i Turkmeni v XI-XII v.v. Ashxabad, 1973.
15. Agadjanov S.A. Gosudarstvo Seljukidov i Srednaya Aziya. (XI-XII v.-M.; 1991.
16. Azimov Sh. Gosudarstvo i pravo Samanidov. Avtoref. kand. diss. M., 1953.
17. Baypakov K.M. Velikiy shelkoviy put i sudbi tsivilizatsiy. – Almaty, 2006. – 246
18. Bartold. V.V. Sochineniya. T.II., Ch.1. -M.; 1963.
19. Bartold. V.V. Sochineniya. T.V., -M.; 1968.
20. Bartold. V.V. Sochineniya. T.VIII., -M.; 1973.
21. Bartold. V.V. Sochineniya. T.VII., -M.; 1971.
22. Gerasimov M.M. Lyudi kamennogo veka. M., 1964.
23. Gerodot. Istoriya. V devyati knigax / Per. s grecheskogo i komment. G.A. Stratanovskogo. – M.: OLMA-PRESS Invest, 2004. – 639 s.
24. Giyasiddin Ali. Dnevnik poxoda Temura v Indiyu. -M. 1958.
25. Gordlevskiy V.A. Gosudarstvo seldjukov Maloy Azii. Izb. Soch. T.1.-M.; 1960.
26. Grigorev V.V. O skifskom narode sakax. Spb., 1971
27. Drevnosti Yujnogo Xorezma. Trudi XATE. Otv red. M.A. Itina. – M.: Nauka, 1991.
28. Eremeev D.E. Islam: obraz jizni i stil mishleniya. M., 1990.
29. Zadneprovskiy Yu.A. Drevnyaya Fergana. // Istoriya Kirgizskoy SSR Frunze, 1984
30. Moloni N. Arxeologiya. M., «Rosmen», 1996.
40. Murad Adji. Evropa, Tyurki, Velikaya step. – M.: AST, 2004. – 480 s.
41. Negmatov N. Gosudarstvo Samanidov. Dushanbe. 1977.
42. Okladnikov A.P. Issledovanie musterskoy stoyanki i pogrebeniya neandertaltsa v grote Teshik Tash. // «Yujniy Uzbekistan. Paleoliticheskiy chelovek». M., 1949.
43. Okladnikov A.P. Utro iskusstva. M., 1984.

O'z betinshe jumislar

1. Mongol ma'mleketinin' du'ziliwi.
2. Amir Temur ma'mleketinin' administrativlik du'zilisi.
3. Buxara xanlig'inin' du'ziliwi.
4. XVI a'sirde Xiywa xanlig'inda miynetkesh xalíqtin' aw'h'alí.
5. XVIII a'sirdin' ekinshi yariminda Xiywa xanlig'indag'í siyasiy aw'h'alí.
6. Shing'ísxannin' basqínshılıq atlanislarí.
7. Amir Temur ma'mleketinin' xojalıq turmısı.
8. Abdullaxan II nin' ma'mleket h'a'kimiyatın oraylastırıw siyasatı.
9. XVI a'sirde Buxara ma'deniyatı.
10. Xiywada Qon'ırat inaqılarınin' h'a'kimiyat basına keliwi.
- 11 Shing'ısxan basqínshılıg'ı aldında Xorezmshaxlar ma'mleketi.
12. XIV a'sirdin' ekinshi yarımı XV a'sirde ma'deniyattın' rawajlanıwında sharayatlar.
13. Son'g'ı Sheybaniyler arasında h'a'kimiyat ushın gu'res.
14. XVI a'sirde Xiywa ma'deniyatı.
15. Xiywa xanlig'inin' Amuda'rya qaraqalpaqların, arallılardı h'a'm turkmenlerdi Xiywag'a qosıp alıwı.
16. Shing'ısxannin' Maverennaxrg'a a'skeriy atlanısınin' baslanıwı.
17. Temuriyler da'wirinde arxitektura h'a'm qurılıs.
18. XVI a'sirde Buxara xanlig'inin' awıl xojalıg'ı.
19. XVII a'sirde Buxara xanlig'ı.
20. Muxammed Raxim I basqarg'an da'wirde Xiywa xanlig'ı.
21. Shin'g'ısxannin' basqínshılıg'ına qarsı Maverennaxr xalıqlarınin' gu'resi.
22. Temuriyler da'wirinde ilimnin' rawajlanıwı.
23. XVI a'sirde Buxara xanlig'ında jer iyelewshilik.
24. XVII a'sirde Buxara xanlig'inin' ma'mleket basqarıwı.
25. XVII-XVIII a'sirlerde Buxara ma'deniyatı.
26. Xorezmshaxlar ma'mleketinin' qulawı.
27. Temuriyler da'wirinde a'debiyattın' rawajlanıwı.
28. Orta a'sirlerde Maverennaxr qalaları.
29. Sheybaniyler dinastiyasınin' krizisi.
30. XVII-XVIII a'sirlerde Xiywa ma'deniyatı.
31. Jalaladdin Manguberdi h'a'm onın' mongol basqínshılıg'ına qarsı gu'resi.
32. Alisher Nawayı h'a'm onın' a'debiyatta tutqan ornı.
33. XVI a'sirdegi Buxara xanlig'indag'í siyasiy qarama-qarsılıqlar.
34. Buxara xanlig'ında Ashtarxaniylerdin' h'a'kimiyat basına keliwi.
35. XVIII a'sir XIX a'sir baslarında Tashkent.
36. Mongollar basqínshılıg'inin' aqıbetleri.
37. Zaxriddin Baburdın' xızmeti.
38. XVI a'sirde Mavrennaxr xalqının' etnikalıq quramı.
39. Buxara xanlig'ı İmamqulıxan basqarg'an da'wirde.

40. Tashkentte Yunusxojanın' h'a'kimyat basına keliwi.
41. Chagatay ulısının' du'ziliwi.
42. Temur h'a'm temuriyler da'wirindegi ma'deniyattın' du'nya tsivilizatsiyasında tutqan ornı.
43. Dashti Qıpshaqta ko'shpeli o'zbekler ma'mleketinin' du'ziliwi.
44. Ashtariyxaniyeler da'wirinde qalmaqlar h'a'm kazaqlar menen qarım-qatnaslar.
45. Qoqan xanlǵ'ının' du'ziliwi.
46. Maxmud Tarabiy qozg'alan'ı.
47. Sheybaniyxannın' h'a'kimiyat basına keliwi.
48. XVI a'sirdin' da'slepki on jılında Xorezmın' siyasiy awıh'alı.
49. Ashtarxaniyeler dinastiyası Nadir Muxammed da'wirinde.
50. Qoqan xanlǵ'ının' territoriyası, xalqı.
51. Chag'atay ulısı Kebekxan basqarg'an da'wirde.
52. Deshti Qıpshaqtag'ı ko'shpeli o'zbekler h'a'm temuriyler ma'mleketi.
53. Xiywa xanlǵ'ının' du'ziliwi.
54. Ashtarxaniyeler ma'mleketinde oraylıq h'a'kimiyattı bekkemlew ushın h'a'reketler.
55. Qoqan xanlǵ'ı A'limxan basqarg'an da'wirde.
56. XIII-XIV a'sirlerdegi ma'deniy turmıs.
57. Sheybaniyxannın' h'a'kimiyat basına keliwi.
58. Xiywa xanlǵ'ı XVI a'sirdin' ekinshi yarımında.
59. Buxara xanlǵ'ı Abdula'zizxan basqarg'an da'wirde.
59. XVII-XVIII a'sirdin' birinshi yarımında Xiywa xanlǵ'ı.
60. XIV a'sirdin' ortalarında Maverannaxrdag'ı siyasiy-sotsiallıq h'a'm ekonomikalıq jag'day.
61. Sheybaniyxannın' Maverannaxrg'a ju'risi.
62. XVI a'sirde Xiywa xanlǵ'ının' awıl xojalıg'ı.
63. Buxara xanlǵ'ı Subxanqulıxan basqarg'an da'wirde.
64. Xiywa xanlǵ'ı Abulg'azıxan basqarg'an da'wirde.
65. Maverannaxr h'a'm Xorasanda sarbadarlar h'a'reketi.
66. Zaxriddin Babur h'a'm Sheybaniyxan arasındag'ı gu'res.
67. XVI a'sirde Xiywa xanlǵ'ında sawda h'a'm o'nermentshilik.
68. XVIII a'sirdin' baslarındag'ı Buxara xanlǵ'ı.
69. XIX a'sir basında Qoqan xanlǵ'ı.
70. A'mir Temurdın' siyasiy maydanda payda bolıwı.
71. Sheybaniyxan ma'mleketinin' du'ziliwi.
72. Xiywa xanlǵ'ındag'ı qalalar.
73. Buxara xanlǵ'ında Ubaydullaxan II nin' ishki h'a'm sırtqı siyasatı.
75. XVIII a'sirdin' birinshi yarımında Xiywa xanlǵ'ı.
76. A'mir Temur ma'mleketinin' du'ziliwi.
77. Sheybaniyxannın' Xorasandı basıp alıwı.
78. XVI a'sirde Xiywa xanlǵ'ında sawda-satıqtın' rawajlanıwı.
79. Buxara xanlǵ'ı Abulfayzxan basqarg'an da'wirde.

80. XIX a'sirdin' birinshi yarımında Qoqan -Buxara qatnasıqları.
81. "Temur tuzukleri" h'a'm onın' a'h'miyeti.
82. Sheybaniyxan h'a'm Safaviler ma'mleketleri arasındag'ı gu'res.
83. Xiywa xanlig'ı Sherg'azıxan basqarg'an da'wirde.
84. İran shaxı Nadirshaxtın' Buxara xanlig'ın basıp alıwı.
85. Qoqan xanlig'ı Muxammad Alixan basqarg'an da'wirde.
86. A'mir Temurdın' oraylasqan ma'mleket du'ziw ushın gu'resi.
87. Zaxriddin Baburdın' Maverannaxr taxtı ushın gu'resi.
88. Bekovich Cherkasskiy ekspeditsiyası h'a'm onın' qayg'ılı ta'g'diri.
89. Buxara xanlig'ında Mang'ıtlar dinastiyasının' h'a'kimiyat basına keliwi.
90. XIX a'sirdin' ortasında Qoqan xanlig'ının' siyasiy turmısı.
91. A'mir Temur h'a'm Altın Orda.
92. Sheybaniyeler ma'mleketi Ubaydullaxan basqarg'an da'wirde.
93. Xiywa xanlig'ı Elbarsxan basqarg'an da'wirde.
94. Buxara a'mirligi Daniyalbiy basqarg'an da'wirde.
95. XIX a'sirdin' birinshi yarımında Qoqan Rossiya qarım-qatnasıqları.
96. A'mir Temurdın' a'skeriy ju'risleri.
97. Zaxriddin Baburdın' Afganstan h'a'm Hindistan ju'risleri.
98. Xiywa xanlig'ı Anushaxan basqarg'an da'wirde.
99. Buxara a'mirligi Shaxmurat basqarg'an da'wirde.
100. XIX a'sir birinshi yarımında Orta Aziya ma'selesinde Angliya Rossiya qarama-qarsılıqları.

**Ózbek mamleketshiligi tariyxının aktual maselelerinin moduli páninen
referat jumısın jazıw boyınsha másláhátler:**

REFERAT

Referat – berilgen bir yamasa birneshe temalardı belgilewshi jumıstıń biri sanaladı. Ol konspektten ayırmashılıgı, referat jańadan payda bolǵan shıǵarma sanaladı. *Referat jazıw bir yamasa birqansha dereklerden alınǵan maǵlıwmatlardı túrlestiriw, ulıymalastırıw, analiz hám sintez etiwge tiykarlanıp málím bir sorawdı jarıtıwdı bildiredi.*

Referat—hártúrli kózqaraslardı óz-ara salıstırıw hám analiz etiw kónlikpesine iye bolıwdı talap etetuǵın óz ishine bir yamasa birqansha pikirlerdi alatuǵın ideyalardı qısqasha jazba kórinisindegi shıǵarma.

? **Referattıń qásiyetleri:**

- *anıq dáliyiller, salıstırmalar, pikir hám usınıslar, baha beriwdi óz ishine almaydı*

-*tekstta jańa, áhmiyetli sorawlarǵa juwap beredi*

Referat 2 túrde boladı:

İnformativ (referat-konspekt)

İndikativ (referat-rezyume «qısqasha mazmun»)

Woqiw pání boyınsha referat tayarlaw tómendegi wazıypalardı ornlawdı názerde tutadı:

- Oqıw predmetiniń aktual teoriyalıq máseleleri boyınsha bilimlerdi tereńlestiriw, student tárepinen temaǵa alınǵan teoriyalıq bilimlerdi qollanıw kónlikpesin payda etiw.

- Tańlangan tarawda sırt el tájiriybelerin, belgili sharayatlarda olardı ámelde qollanıw imkánıyatların hám mashkalaların izlew.

- Tańlangan tema boyınsha hár túrli ádebiya dereklerdi (monografiya, jurnallardaǵı ilimiy maqalalar h.t.b.) úyreniw qabiliyetin jetilistiriw hám onıń nátiyjeleri tiykarında óz betinshe materialdı kórsetiw, isenimli juwmaqlar hám usınıslar islew.

- Jazba túrde jumıslardı durıs rásmiylestiriw kónlikpelerin rawajlandırıw.

? *Referat materiallardan yamasa ádebiyatlardan kóshiriw menen jazılmaydı. Onda avtor tarepinen ádebiyattı úyreniw arqalı óz pikirlerin, kóz-qarasların, juwmaq hám usınısların anıq túrde kórsetiwi kerek.*

Referat ústinde islew tártibi

Temanı tańlaw

Kafedra tárepinen usınılǵan referat temaların saltúrinde paydalanılsabóladı.

Ózińizdiń jeke pikirinińge hám qálewinińge juwap beretuǵın tema

tańlawǵa hár ketetiw maqsetke muwapıq.

Ózińizdiń qızıǵıwınıń shegarasında tańlangan mashqalalar hám onı tiykarlawǵa súyenip, kafedra usınıǵan tematikaǵa kirmegen referat temasın tańlawınıń múmkin.

Bunday jaǵdayda usınılıp atırǵan temanıńdı qatań túrde ilimiy basshınıń benen kelisip alıwınıń zárúr.

2. Tayarlaw basqışı: tiykarǵı dereklerdi úyreniw

Referat temasın tańlaǵanıńızdan soń (1) tańlangan temaǵa baylanıslı sorawlar menen tanısıń:

- Lektsiya materialların kórip shıǵıń;
- pán boyınsha Woqıwdásturinde usı

temanı úyreniw usınılǵan ádebiyatlarmen enqaytadan tanısıp, olardı analiz qılıń.

? *Tómendegiler tema mánisin, mazmunın,*

onıń úyrenilip atırǵan kurstaǵı ornın hám áhmiyetiniń hákında anıq kórinis keiye bolıwınıń ǵajárdem beredi.

(2) QMU axborot-resurs orayında, sonıń menen birge Nókis qalasındaǵı kitap xanalarda bar bolǵan kataloglardan paydalanıp referat teması boyınsha ádebiyatlar dereǵın keńeytiriń.

Woqıw hám monografiyalıq ádebiyatlar menen bir qatarda tómendegi aylıq jurnallarda: «Ózbekiston tariyxı», «Ózbekistonda ijtimoiy ilmlar», «İjtimoiy fikr», «ÓzİAQQBniń xabarshısı», «QMU xabarshısı», hám usıǵan uqsaslarda baspadan shıqqan ilmiy maqalalardan paydalanıw múmkin.

Referatning sapasini jaqsilawda temaga baylanisli O'ZBEKISTAN Respublikasining nizamlıq hujjetler ham hukimet qararlaridan paydalanıw ulkenaxmiyetkeiye.

Jumistindaslepki basqıshınıńjuwmaǵı bolıp bibliografiya xızmetetedi.

Referat rejesindúziw

Referat rejesi tómendegilerden ibarat bolıwı lazım:

- kirisiw;
- tiykarǵı bólim;
- juwmaqlaw;
- paydalanılǵan ádebiyatlardı zımı;
- qosımsha (zarúrlik bolsa).

? *Referat*

rejesitańlanǵan temaga baylanisli ham onıń tiykarǵı mazmunın qamtı palatuǵın sora wları dizimianiqlaydı. Ol referentke tema

boyınsha materiallardı jıynawda baǵdaralıwǵa imkaniyat beredi, onıń tuwrı tańlanıwın ham mánisin ashıp eriwintámiyinleydi.

? *Referat tiykarǵı bólegin anıqsorawlar ham kishi sorawlarǵa bólip shıǵıw kerek.*

Jıynalǵan materiallardı tártiplestiriw ham jazıw

Kirisiw bóleginde

teoriyalıq ham ámelıy tárepinen temanın aktualıǵı tiykarlanadı, maqsetler belgilenedi ham wazıypalar belgilenedi.

Egerde referat monografikalıq (birderek ham avtor referatlastırılsa) kórinistebolsa, kirisiw bóliminde:

- avtor haqqında qısqashamaǵlıw mat (ilmiy dárejesi, lawazımı, onıń qánigeliǵı, basqaisleri);
- tema dereǵshiniń qısqashamazmunı;
- ismaqseti;
- rubrikası;
- avtor dıń tutqan ornın ham basqalar kórsetiledi.

Referat tiykarǵı bóliminde barlıq áhmiyetlipikirl beriliwitiyis. Rejege sáykes,

referat tiykarǵı bólegi jıynalǵan materialdın dúzilisine qaraysáyke túrdesorawlar ham kishi sorawǵa ajratılıwı talap etiledi.

? *Hár bir ajratılǵan soraw, kishi soraw (bólekshe),*

referat strukturalıq bóleklerge ajratıw menen birge jumistıń pútinligin buzbaǵan hal dató mendegi formula tiykarında orınlanıwı kerek: wazıypa-orınlanıw-juwmaqlaw

Orınlanıw túri – referenttiń tańlawına qaray: konspekt túrinde, fragmentli, analizli.

? *Ádebiyatlardan annotatsiya*

túrinde paydalanıwǵa joqlıqoyılmaıdı. Hár birderek úyrenilipatırǵan tema shegarasında analiz etiliwıǵanatiyis.

Referat ishinde paydalanıwı múmkin bolǵan sóz birikpeleri

« ... jumista ... sistema qarapshıǵıladı»
«Kirisibólimindetómendegilerkórsetiledi, yaǵnıy ... »
«Avtor tómendegilerdinázerdetutadı, yaǵnıy ... »
«1-bapta tómendegisorawlarúyreniledi ... »
« ... 2-bapta analiz etiledi»
« ... haqqındaaytıp, avtor tastıyıqlaydı, ... »
«Jumıstasonıńmenenbirgetómendegilergeitibarqaratıladı ... »
«Sondayetip, avtor ... degenjuwmaqqaqaleledi»
«3-bapta ... analiz etildei, ...kóripshıǵıladı»
« ... kerekligianıqlanadı ...»
«Juwmaqlawda avtor tómendegilerdijazadı: ... »

Materialdı úyreniw suwretlew xarakterine iye bolmawı kerek. Juwmaqlawdaǵı analiz referat mazmunımenenóz-ara baylanıslı statistikalıq materiallar menen bayıtılǵan bolıwı kerek.

Úlken kólemdegi statistikalıq materiallardı tablitsa túrinde kórsetken maqsetke muwapıqboladı. Statistikalıq maǵlıymatlar tiykarında diagrammalar, grafikler, gistogrammalar qurıwanaw yamasa mınaw ekonomikalıq sotsiallıq hádiyse hám protsesslerdi túsiniqlirek etip kórsetiwge járdem beredi.

Pándi oqıtıw protsessin shólkemlestiriw hám ótkeriw boyınsha kórsetpeler

PÁNDİ OQITIWDAGI JAŇA PEDAGOGIKALIQ HÁM INFORMATSIION TEKNOLOGIYALAR

İnteraktiv usılǵa tiykarlangan texnologiyanı paydalanıp studentlerde sabaqqa, pánge qızıǵuwshılıǵın asırıw, dóretiwshi sherikler sıpatında islewge úyretiw, tiykarlangan juwaplar qaytarıwǵa hám juwappershilikti sezgen halda máselelerdi sheshiwdi úyreniwdi qalıplestiriw. Sabaq dawamında sinkveyn, erkin jazba xat, insert rejesi, klaster, zigzag, kontseptual karta metodların paydalaniwdı maqul kóremiz.

1. Qánigelik pánin oqıtıwǵa dúzilgen baǵdarlamadaǵı barlıq temalar boyınsha jańa pedagogikalıq texnologiyalar ámelge asırıladı. Bul boyınsha qollanılatuǵın metodlar: klaster, aqılǵa hújim, RAFT, sinkveyn, kishi toparda islew hám t.b.

Tiykarǵı texnologiya sıpatında problemalı oqıtıw texnologiyası qabıl qılınǵan.

2. İnformatsion texnologiyalardı qollanıw protsessi kóbirek kompyuterdi paydalanıwǵa baǵdarlangan. Bul boyınsha politologiya pánine tiyisli temalarǵa slaydlar islew hái olardı demonstratsiyalaw protsessi ámelge asırıladı, multimediyalardı qollanıw názerde tutıladı.

«Sinkveyn» metodi

Sinkveyn haqqında qısqasha maǵlıwmat:- Sinkveyn bes qatarlı taqmaq degendi ańlatadı. Lektsiya boyınsha alınǵan bilimdi qısqasha rezyume beriw túrinde qábiletli studentte payda etiwge járdem beredi. Studentten bay túsinnklerge tiykarlanǵan halda refleksiya qılıwdı talap etedi. Sinkveyn materialdı, maǵlıwmattı qısqa pikirlerde sintezlewdi talap etetuǵın taqmaq.

Sinkveyndi jazıwǵa qoyılatuǵın qaǵıydalar

- 1 Birinshi qatarda tema bir atlıq sóz járdeminde beriladi.
2. Ekinshi qatarda temanı eki kelbetlik sózdiń járdeminde súwretlew.
3. Úshinshi qatarda berilgen tema kóleminde háreketti úsh sóz járdeminde súwretlew.
4. Tórtinshi qatarda temaǵa múnásibetti kórsetetuǵın tórt sózden quralǵan gápti keltiriw kerek.
5. Besinshi qatarda temanıń mánisin ashatuǵın bir sózden quralǵan birinshi atlıq sózdiń sinonimin keltiriw kerek.

«Sinkveyn» metodi

Qalay islew kerek ?

Atama (ádette atlıq sóz) _____

Súwretlew (ádette kelbetlik eki sóz) _____

Háreket (ádette feyil úsh sóz) _____

Seziw (fraz) _____

Tiykardı qaytalaw _____

Sinkveyndi dúziw studentler tárepinen, birinshiden, quramalı maǵlıwmattı sintezlew instrumentti, ekinshiden, olardıń túsiniw apparatın bahalaw uslubı, úshinshiden, jaratıwshılıǵın kórkemlik jaqtan sáwlelendiriw uslubı paydalı.

«Klaster» metodi

«Klaster» metodi haqqında maǵlıwmat:

Berilgen tema boyınsha studentlerge erkin hám ashıq túrde pikirlewge beriwdi pedagogikalıq strategiya. Ol oylaw iskerligin stimullastırıw ushın qollanıladı. Belgili tema boyınsha túsiniwke iye bolıw ushın, studentlerdiń ózleriniń individual bilimlerine múnásibetin kórsetiwshi strategiya.

Klasterdi dúziwge qoyılatuǵın talaplar:

-berilgen temanıń mazmunına baylanıslı túsiniw haqqında sanamızǵa kelgen barlıq maǵlıwmattı jazamız (olardıń sapasın esapqa almaǵan halda).

-maǵlıwmatlar arasında imkaniyatı bolǵanınsha kóp baylanıslılıqtı kórsetiwge háreket etiw kerek.

«İnsert» strategiyası

İnsert strategiyasın qollanǵanda birinshi qádem retinde kórsetilgen tema boyınsha «Miyge hújim» júrgiziledi, ekinshi qádem retinde berilgen mazmundı belgilerdi qollanıw járdeminde individual oqıw talap etiledi, úshinshi qádem retinde «miyge hújim» tiykarında alınǵan nátiyjeni oqıw tiykarında alınǵan

mazmun menen baylanısta analizlew alıp qaraladı, tórtinshi qádem retinde alıńǵan maǵlıwmattı «Insert» tablitsası túrinde sistemalastırıw kerek.

Tablitsa «Insert»

«Eki bólimli kúndelik» uslubı

«Eki bólimli kúndelik» uslubın qollanıw sabaq sońında on bes minut dawamında studentlerden ótilgen material boyınsha ózleriniń pikirlerin jazıw talap etiledi. «Eki bólimli kúndelik» uslubı studentlerde informatsion, operatsion ózgesheliklerdi rawajlandıradı.

Bul uslubtı qollanıw boyınsha metodikalıq kórsetpeler:

Birinshi qádem- dápter beti ekige bólinedi.

Ekinshi qádem- student lektsiyada ózine bir qansha dárejede tásir etken (unaǵan yaki belgili bir dárejede sawal tuwdırǵan) pikirlerdi, oqıtıwshınıń ideyaların dápterdiń shep tárepine jazadı.

Úshinshi qádem- dápterdiń oń tárepine student berilgen pikirlerge óziniń túsiniqlerin jazadı.

Tórtinshi qádem- tekstti oqıp kórip, studentler dápterge ózleriniń kóz-qarasların jazadı.

Besinshi qádem- jumıstıń sońında studentlerdiń hár biri ózleriniń pikirleri menen basqa studentlerdi tanıstırıwǵa haqılı, olardaǵı ózlerine unaǵan ideyaların kórsetiwleri múmkin.

«Shıǵıs kartası» uslubı

Studentler jazba túrinde, lektsiyanıń sońında ótilgen materiallar boyınsha «shıǵıs kartasın» islep shıǵıwı shárt. Bir bet qaǵazǵa studentler tómendegi úsh punkt boyınsha ózleriniń pikirlerin jazıwı shárt.

1. Lektsiyanıń eń áhmitsetli bólimin bólip kórsetiwi shárt.
2. Lektsiyanıń tema boyınsha bir sawaldı túsindiriwi shárt.
3. Lektsiya materialları boyınsha ulıwma túsiniq beriwi shárt.

«Kategoriyalıq jaqtan analizlew» metodı

Bul uslub studentlerde informatsion, operatsion qábilette rawajlandıradı.

Kategoriyalıq jaqtan analizlewge kórsetpeler: birinshiden, studentler berilgen tema boyınsha barlıq tiykargı ideyalardı qaǵazǵa jazıwı shárt, alıńǵan maǵlıwmattı ulıwmalıq belgilerge tiykarlangan halda birlestiriwshi kórsetiliwı shart.

5. GLOSSARIY

Antropologiya (grek sózi) – Adam haqqında túsiniq. Adamdı úyreniushi ilim.

Arxeologiya (grek sózi) - adamzat jámiyetiniń ótmishtegi tariyxın, tiykarınan arxeologiyalıq qazıu nátiyjesinde tabılǵan zatlay mádeniyat negizinde izertleytuǵın ilim.

Arxiv - arxiv hújjetlerdi qabıl etetuǵın, saqlaytuǵın hám de olardı siyasiy ilimiy, xalıq xojalıq, sotsial-mádeniy hám basqa da maqsetler ushın paydalanatuǵın hújjetler jıynalǵan mákeme.

Ariq aqsaqal (túrk sózi) - Xázirgi ÓZBEKISTAN aymaǵında XIX ásirdiń ekinshi yarımında dáryadan baslanǵan arnalarđı tekserip qadaǵalaushı bas murap.

Ámiudárya - Orta Aziyanıń eń úlken dáriyası bolıp, saǵası Auǵanstanda Xindikush tauınıń janbauırlarınan baslanatuǵın dárya.

Baraqtam - Taxtakópir poselkasınan 120 km arqa-shıǵısta jaylasqan. Ol IV- V ásirlerdegi qala qarabaxanasınan hám onıń átirapındaǵı b.e.sh. III-I mıńınshı jıllardaǵı mákanlardan ibarat.

Beglerbegi (túrk sózi) - joqarǵı bek. Beglerbegi xanǵa eń jaqın bolǵan hám mámleket islerin basqarıp barǵan. Temuriyler dáuirine joqarǵı áskerbası, Xiyua xanlıǵında qaraqalpaq hám basqa xalıqlarda joqarǵı lauazımlı adam.

Beleuli arxeologiyalıq kompleksi - XIV ásirdiń ortalarındaǵı beleuli káruan-saray, qábirstan, hák tası káninen hám sardobadan ibarat. Ústirt platosında Jashıq temir jol stantsiyasınan 57 km, arqa-batısta jaylasqan.

Vakuf (uaqf)- (arab sózi). – Musılman mámleketlerinde meshit, medrese hám usı sıyaqlı diniy kárxanalar, mákemeler hám áuliyler ıqtıyarına mámleket hám ayırım adamlar tárepinen qayırqomlıq, quda jolına berilgen jer-suu, jaylar hám basqa mülikler.

Gáuirqala – II-IV ásirlerde Sultan Wayis tauınan 1,5 km túslikte salınǵan estelik.

Geneologiya- Ayırım dinastiyalardıń, belgili urıulardıń tariyxın hám olardıń bir-biri menen qatnasıqların úyrenetuǵın tariyx iliminiń qosımsha taraıı

Erejep («tentek») Quljı biy ulı. (1801-1888) – 1873 - jılı 10-iyunde general Kaufman menen ushırasıuǵa Qaraqalpaqtıń 6 biyin Xiyuaǵa basqarıp barǵan. Qaraqalpaqlardıń qıpshaq urıuınıń jádik tiyresinen, Shımbay rayonu aymaǵında jasaǵan.

Ernazar biy (Alakóz batır) (1805-1858) - XIX ásirde qaraqalpaq xalqınıń gárezsizlik gúresi tariyxında ayırıqsha iz qaldırǵan tariyxıy isker. Qoldaulı urıınan shıqqan Aydos biydiń inisi «Mırjıq batır» dıń balası.

Ernazar biy Atalıq Qabıl biy ulı (1818-1897)- Qaraqalpaqlardıń «on tórt urıu» arısınan, ómir keneges tiyresinen shıqqan atalıq. Xiyua xanlıǵınıń atınan Orenburgqa elshi bolıp barǵan.

Ernazar paluan (Biy) Niyaz biy ulı - Qaraqalpaq, mańıt urıınan shıqqan. Jaurını jerge tiymegen paluan. Ernazar Alakóz baslağan xalıq kóterilisinde tuu uslap júrgen.

Esen - Ústirttiń Barsakelmes oyılığınıń jaǵasında jaylasqan neolit (ashel) dáuirindegi adamlardıń kremen tasınan qurallardı islep alǵan orınları.

Jayhun (Arab sózi)- Ámiudáryanıń áyemgi atamalarınń biri. VIII ásirde baslap belgili.

Juuz - May islep shıǵaratuǵın ásbap. Zıǵır, gúnji, shigit, qauın, asqabaq tuqımlarınan may islep shıǵaradı.

Káruan bası- káruandı basqarıushı adam, saudagerlerdiń baslıǵı. Káruan bası zatlardan salıq óndiriu payıtında jetekshi rol atqarǵan.

Káruan saray- shıǵısta, Orta Aziya, Kavkaz jerlerinde sauda jolları payda bolıu dáuirinde saudagerler, sayaxatshılar hám basqa jolaushılardıń qonıp ótiui ushın salınǵan jay.Ol miymanxana, asxana, atxana, saudagerlerdiń zatların saqlaytuǵın ójirelerden ibarat bolǵan.

Kelteminar mádeniyatı - Túslik Aral boylarındaǵı neolit (b.e.sh. 5 – 4 mınınshı jıllar) dáuirindegi arxeologiyalıq mádeniyat. Ańshılardıń, balıqshılardıń mákanları.

Kerder - Ámiudáryanıń tómengi aǵısınıń oń tárepindegi VII-XI ásirlerdegi uálayat hám qala.

Kúyik qala - Shımbay qalasınan 30 shaqırım arqada Qusxana taınıń eteginde jaylasqan arxeologiyalıq estelik.

Qaraqum iyshan XVII-XVIII ásirlerdiń baslarında Qaraqalpaqlardıń ruuxıy hám mádeniy oraylarınń biri.

Qıpshaqlar - qıpshaqlar menen qańlılar genetikalıq jaqtan jaqın. Olar hátte bir qáuim bolıp esaplangan. Rashidadinniń shıǵarmalarında qańlılar tuuralı maǵlumatlar bar.

Qırıq jigittiń qalası - Qaraózek kolxozınıń aymaǵında jaylasqan arxeologiyalıq estelik.

Qırq qız - Búrkitqala oazisiniń arqa bóliminde Sultan-Wáyis taınıń eteginde jaylasqan qala.

Qırq shopan - Mizdaxkan arxeologiyalıq kompleksiniń qoyımshılıǵınıń arqa bóliminde jaylasqan maxbara.

Maman biy ibn Oraz Muhammed (Orazan batır) (1722-1826)- aqmanıt Edige batır biydiń áuladı. Maman biy Jańadárya, Quuandárya hám Ámiudáryanıń tarmaǵı- Kegeyli, Jiluan jap boylarında jasaǵan.

Mizdaxkan - Xojeli qalasınan úsh shaqırım túslik-batısta jaylasqan. Maydanı 200 gadan artıq. Estelik bir neshe bólimnen turadı: Gáuirqala, altın orda dáuiriniń qalası, qala Koyımshılıǵı hám olardıń átirapındaǵı suuǵarıu qurılısları hám atızlarınan ibarat.

Minar - biyik imarat, qurılıs, estelik, orta ásir qalalarınń saqshısı turatuǵın biyik jay.

Mirab (Murap) (arab sózi)- Shıǵıs mámleketlerinde, sonday-aq Orta Aziyada revolyutsiyaǵa shekem suudıń bólistiritiuiine juuapker adam.

Misqal (arab sózi)- aurılıq ólshemi. Orta ásirlerde qımbat baha taslardıń salmaǵın hám bahasın anıqlau ushın qollanılatuǵın ólshem birligi.

Ómirbek laqqı - Qaraqalpaqstan hám Xorezm xalıqları arasında ápsanaǵa aylanıp ketken laqqı, tariyxıy adam.

Seyis- Qaraqalpaqlarda at baǵar. Belgili adamlardıń atın baǵıushı, atlardı jarısqa tayarlaushı.

Tanap (arab sózi)- arqan jip. Jer ólsheude qollanılǵan uzınlıǵı ortasha 60 gez (39,9m) bolǵan arqan hám kólemi 60x60ǵa yaǵnıy 3600kv gezge teń bolǵan jer maydanı.

Tariyx (arab sózi)-teskeriu, úyreniu, izleu, bilu, maǵlumat, sáne, uaqıt, dáuir, zaman, gúrriń etiu. Belgili hám úyrenilgen uaqıyalar haqqında gúrriń.

Teńge (türk sózi)- orta ásirlerde Buxara, Qoqand hám Xiyua xanlıqlarına qarashlı qala hám auıllarda aylanısta bolǵan altın gúmıs hám mıstan jasalǵan pul.

Topıraq-qala - Qońırat qalasınan 13,5 shaqırım túslik-batısta jaylasqan. Jobası úsh múyeshlikke jaqın. Ol qorǵan diyual hám qándeك penen qorshalǵan qorǵan.

Topıraqqala - Ellikqala rayonınıń Topıraqqala ijara xojalıǵınıń aymaǵında jaylasqan.

Tók-qala - Nókis qalasınan 14 shaqırım arqa-batıstaǵı Tók tauı biyikliginiń ústinde jaylasqan.

Shoraxan - Tórtkúl qalasınan 10 shaqırım túslik-batısta jaylasqan IX-X ásirlerdeǵı arxeologiyalıq estelik.

Avtoxton - (yunon.)-mahalliy, jaydari, tub aholi mahalliy yer egasi bolǵan xalq, mamlakatning ibtidoiy aholisi, aborigenlar.

Animizm (lot.-jon, ruh) - dunyoda jon va ruhlar mavjudligiga ishonish. Ibtidoiy davrda paydo bolǵan. Ibtidoiy odamlar tabiat kuchlariga qarshi kurashda ojizlik qilgan, óz hayoti va tanasidagi turli hodisalar (tush kórish, gallyutsinatsiya, ólim va hakazo)ni tushunmagan. Ular jon tana bilan boǵlangan va u tanadan chiqib keta oladi, deb hisoblaganlar. Insonda asta-sekin absrakt tafakkur rivojlanishi bilan moddiy narsalarga boǵliq ruh tóǵrisidagi tasavvurlar paydo bolǵan. Ruhlar yaxshi, saxiy hamda yomon, yovóz ruhlarga bólingan. Ruhlar odamlar hayotiga, turmushiga tásir kórsata oladi deb tasavvur qilingan. SHu sababli zarur paytlarda ularga qurbonliklar qilganlar. Animizmning ayrim kórinishlari bizgacha yetib kelgan.

Antropogenez (yunon.) - inson jismoniy qiyofasining shakllanishi, mehnat faoliyatining shuningdek, jamiyatning kundalik rivojlanish jarayoni. Antropogenez haqidagi tálimot antropologiya tarmoǵı hisoblanadi.

Antropologiya (yunon.)-odamning kelib chiqishi va evolutsiyasi, odamzod irqlarining paydo bolishi, odamning tana tózilishidagi normal farq, tafovut, ózgaruvchanlik haqidagi fan. Antropologlar odam haqida tushuncha, odamni órganuvchi fan odamning suyak tózilishi, teri va sochiniń rangi va

boshqa tiplari, fiziologik, jinsiy va boshqa xususiyatlarini órganadi. Antropologiya ijtimoiy fanlarga juda yaqin turadigan biologiya sohasidir. Bu fanga doir fikrlar bundan bir necha ming yil ilgari paydo bólganiga qaramay, u fan sifatida faqat XIX asrning ikkinchi yarmidan shakllana boshladi. Antropologiya muhim sohasi odam organizmning tózilishi va rivojlanishiga juda tásir qiladigan fiziologik, biokimyoviy va genetik omillarini órganadigan bólimi «Odam biologiyasi» degan umumiy nom bilan XX asrning órtalaridan boshlab rivojlandi. Odamning paydo bólishida faqat tabiat olamining qonuniyatlarigina emas, balki ijtimoiy omillar ham muhim rol óynagan. Odam paydo bólganidan hozirgi holatigacha uning butun hayoti ijtimoiy jamiyatning rivojlanishi qonuniyati bilan chambarchas boǵlangan. Antropologiya fan bólib rivojlanilishida tabiat va jamiyat tóǵrisidagi fanlar ijobiy rol óynadi. Zamonaviy fan nuqtai nazaridan aytganda, antropologiya qóidagi uchta katta bólimdag iborat: 1) Odam morfologiyasi; 2) Antropologenez; 3) Irqshunoslik (etnik antropologiya). Morfologiya odamning jismoniy tózilishidagi belgilarning yosh, jins, kasb va Tashqi sharoitga qarab ózgarishini tushuntirib beradi. Irqshunoslik odamzod irqlarining kelib chiqishi davri va sabablarini ularning yer yóziga tarqalishini izohlab, etnologiya muammolarini yechishga ham óz hissasini qóshadi. Antropologiya biologiya fanining faqat nazariy sohasi bólibgina qolmay, amaliy ahamiyatga ega bólgan sohasi hamdir. Uning dalillaridan kóp sohalarida masalan, odamning jismoniy ósishini órganishda, shuningdek sud ekspertizasida foydalaniladi.

Antropologik tip - muayyan hududga mansub odamzotning tózulishidagi irqiy turǵun belgilarning shakllangan majmui. Bu atama bilan katta irqlar, ularning bólimlari ham ifodalanadi.

Genealogiya (yunon.shajara) - yordamchi tarix fanlardan biri XVII-XVIII asrlarda vujudga kelgan. Bilimlarning amaliy sohasi, shajaralar tózish, uruǵ va oilalarning kelib chiqishi, ayrim shaxsning tarixiy va qarindoshlik aloqalarini órganadi.

Genezis (yunon.) - kelib chiqish. Etnologiyada xalqlarning kelib chiqishi.

Jamoa (ar.) - kishilarning qavmiga uyushuv shakli. Jamoa asosan ibtidoiy jamiyat tózumiga xos bólib, ayrim hollarda sinfiy jamiyatda ham ózoq vaqt saqlanib qoluvchi kishilar birlashmalari shakllaridan biri. Jamoa uchun ishlab chiqarish vositalari (kópincha yerga) birgalikda egalik qilish, óz-ózini idora etish huquqidan tóla yoki qisman foydalanishi xarakterlidir. Jamiyat tarqqiyoti jarayonida jamoaning shakli va mazmuni ózgara beradi. Jamoaning uruǵ jamoasi, qishloq jamoasi, uy, oila jamoasi, qóshnichilik jamoasi yoki hududiy jamoa kabi kórinishlari mavjud.

Iniatsiya (lot.) - baǵishlash, ibtidoiy davrda ósmirlarni voyaga yetgan erkak va ayollar safiga ótkazish marosimiyu islomda ógil bolalar sunnati iniatsiya hisoblanadi.

Innovatsiya (lot.) - yangilanish, meros va aʼnanalarni avloddan-avlodga ótishi natijasida madaniyatda vujudga kelgan yangi kórinishlar.

Integratsiya (lot.) - tiklanish, tóldirish, turli xalqlarning birlashuvi, turli etnoslarning bir hududida etnik-madaniy aloqalarini órnatish jarayoni.

Irq (ar.) - ildiz, tomir, odamlarning kelib chiqishi, gavda tózilishi va qiyofasi óxshash bólgan tarixan tarkib topgan hududiy birligidir. Kishilarning tana tózilishi, Tashqi qiyofasi (teri, kóz va suyagining rangi, soqolining siyrak yoki qalinligi, bóy-basti, yóz tózilishi, bosh suyagining shakli, qon guruhi) va boshqalariga qarab guruh-guruhga ajratiladi. Jahondagi barcha xalqlar tórtta katta irq'larga bólinadi: yevropoid (evrosiyo), mongoloid (osiyo-amerika), negroid va astroloid (Okeaniya). Bulardan tashqari irqiy birikmalar ham mavjud. Har bir irq yana bir qancha mayda guruhlarga ham bólinadi.

Irqlar - *Homo Sapiens* turi ichidagi sistematik guruhlar. Har bir irq óziga xos irsiy belgilar, mas, kóz, soch va teri rangi, yóz va bosh qutisiga binoan boshqa irq'lardan farq qiladi. Hozirgi odamlar 3 ta ekvatorial (negroid, avtraloid, yevrosiyo), yevropoid (osiyo-amerika, mongoloid) yoki 5 ta (negroid, avstraloid, yevropoid, mongoloid, amerikan oid) yirik irq'larga bólinadi. Har bir irq ichida yana kichikroq irq, yáni kenja irq bóladir. Masalan, ekvatorial irq, negr, negrill, bushmen irq, negr, negrill, bushmen irq, avstraliya va boshqa irq'larga, yevropoid irq esa Atlantika-Boltiq, Hind-Órta dengizi, órta Yevropa va Arktika, janubiy Osiyo va boshqalarga ajraladi.

Klan (gel) - avlod, urug, qabila, patronimiya.

Konglomerat (lot.) - birikish, qushilish, boǵlanish, tóplangan turli toifa va elatlarning uyushtirilishidan tashkil topgan ijtimoiy-siyosiy tózum. (Masalan, quldorlik, feodalizm davrida tózilgan yirik davlatlar).

Konsolidatsiya (lot.) - mustahkamlayman, yiriklashuv, til va madaniyat jihatidan yaqin va qon-qardosh bólgan xalqlarning yagona bólib birlashuvi, etnoslarning bir-biriga yaqinlashib qóshilib ketishi.

Magiya (yunon.) - sehrgarlik, odamning ózini ǵayri tabiiy kuchlar tásirida kórsata olish qobiliyatiga asoslangan ish amallari.

Madaniyat (ar.) - inson qóli va aql idroki bilan yaratilgan moddiy va madaniy boyliklar. Rus tilida «kultura» sózi aslida lotincha sóz bólib, «ishlab chiqarish», «yasash», «yaratish» degan mánoni anglatadi. Madaniyat tushunchasi tarixiy davr (antik madaniyat), aniq jamiyat, elat va millati hamda faoliyati yoki hayotining óziga xos sohalarini tavsiflash uchun qóllaniladi. Madaniyat moddiy va madaniy madaniyatga bólinadi. Moddiy madaniyatga xójalik qurollari, uy-rózgór buyumlari, kiyim-kechaklar, bezaklar, taomlar, idish-tovoqlar, turar joylar va boshqalar kiradi. Mánaviy madaniyatga esa oila-nikoh munosabatlari, urf-odatlar, marosimlar, e'tiqodlar, tasviriy sa'nat, folklor kabilarni óz ichiga oladi. Moddiy va mánaviy madaniyat bir-biri bilan ózviy boǵliqdir.

Marosim (ar.) - diniy yoki a'nanaviy urf-odatlar munosabatlari bilan ótkaziladigan m'araka, yig'in: tantanalar bilan uyushtiriladigan rasmiy yig'in.

Mikroetnos - mahaliy xalq yoki millat ichida bázi jihatlari (shevasi, moddiy va mánaviy madaniyati, diniy tasavvurlari) bilan ajralib turgan mayda etnografik guruhlar.

Nikoh (ar.) - er-xotinlikni shariat yóli bilan rasmiylashtirish marosimi, mazkur marosimda mulla tomonidan qiladigan shartnoma. Erkak bilan ayolning huquqiy ravishda rasmiylashtiriladigan oilaviy ittifoqi. Erkak bilan ayolning bir-birlariga va bolalariga nisbatan huquqiy va majburiyatlar keltirib chiqaruvchi oilaviy ittifoqi.

Tarixiy-etnografik viloyat - málum hududda joylashgan, ózoq tarixiy davr ichida moddiy va mánaviy madaniyatda umumiy xususiyatlar yaratgan xalqlar maxsus tarixiy-etnografik viloyatlarga bólinadilar. Moddiy madaniyatga tevarak-atrofdagi tabiiy-ekologik sharoitga moslashgan mehnat qurollari, uylari, uy-rózgór buyumlari, taomlari, kiyim-kechaklari kirsa, mánaviy madaniyatga xalq yaratgan turli janrdagi asarlar, xalq amaliy bezakchilik sañati, pardoz berish, diniy e'tiqod, urf-odatlardagi bázi umumiyliklar kiradi. Masalan, Amerika qit'asi eng katta ikki tarixiy-etnografik viloyat-shimoliy Amerika va Lotin Amerikasiga bólinadi. Etnik va madaniy xususiyatlari bilan umumiy belgilarga ega bólgan kóp xalqlar maxsus janubiy Osiyo tarixiy etnografik region (mintaqa)ni tashkil etadi. Órta Osiyo va Qozoǵiston mintaqasi ham maxsus tarixiy madaniy viloyat hisoblanadi.

Mamlakatimizdagi Farǵona vodiysi (Farǵona, Andijon, Namangan viloyatlari), janubiy Ózbekiston (Qashqadaryo va Surxondaryo viloyatlari)ni ham kichik tarixiy-etnografik region-mintaqalarga kiritish mumkin. Hozirgi bozor iqtisodiyoti asosida rivojlanayotgan mamlakatlarda tarixiy-madaniy viloyatlar tobora takomillashmoqda. Taraqqiyot sari odimlanayotgan mamlakatlarda ham yangi tarixiy-madaniy viloyatlar vujudga kelmoqda, shuningdek Afrika, Amerika, Avstraliyada hozirgacha ibtidoiy jamoa bosqichi davrida shakllangan tarixiy-madaniy region (mintaqa)larning kórinishlari saqlanib qolgan.

Tillar klassifikatsiyasi - jahon tillarini turli belgilariga kóra órganib, guruhlariga ajratish. Tillarning genetik (genealogik) klassifikatsiya ularning qarindoshchilik belgilariga asoslanadigan, yáni umumiy ózak tildan kelib chiqqan tillarni óz ichiga oladi: hind-evropa tillari, oltoy tillari, ural tillari oilasi va boshqalar. Tipologik klassifikatsiya, genetik yoki hududiy yaqinlikdan qat'iy nazar, til tózilishi (morfologik fonologik, sintaktik, semantik) belgilarning óxshashligiga asoslanadi. SHunga kóra tillar izolyutsiyalovchi (amorf, tip) qadimgi xitoy, vetnam, yoruba (aglyutinatsiyalovchi) (aglyutinatív tip) turkiy tillar, kópgina fin-ugor tillari (flektsiyalovchi) flektiv tip (rus tili)ga bólinadi. Ayrim olimlar inkorporatsiyalovchi (polisintetik) tillari (ayri paleosiyo tillari, kavkaz tillar)ni ham ajratadilar.

TSivilizatsiya - insoniyat jamiyati ilgarilama harakatida erishilgan darajani hamda moddiy va mánaviy qadriyatlarni ózlashtirish usulini ifodalaydigan tushuncha.

Etnik antropologiya va irqshunoslik - antropologiya o'limining odamzot irqshunoslik kelib chiqish tarixi, sabablari va Yer y'oziga tarqalishi hamda xalqlarning antropologik tarkibini 'rganuvchi sohasi. Millat va irq odamzot turlarining birligi, monogenizm va poligenizm, odamzot guruhlar va uning tarkiban antropologik bir xillik darajasini aniqlash, irqshunoslik klassifikatsiyasi, dunyo xalqlarning antropologik tarkibi, irqshunoslik hozirgi davrda tarqalishi va odamzot birligi, irqiy belgilarning 'zgaruvchanligi irqshunoslik kerishuvi kabi masalalari ustida tadqiqot olib boradi.

Etnik birlik - kishilarning qabila, elat millat va boshqa birliklaridan iborat b'olgan, tarixan tarkibi topgan alohida barqaror ijtimoiy guruhi. Etnik birlik tushunchasi etnografik jihatdan «xalq» m'anosini anglatadi. Kishilar birlashuvining tabiiy negizi hudud umumiyligi, shuningdek ular tilining yaqinligi va umumiyligi etnik birlikning vujudga kelishiga asosiy shart hisoblanadi.

Etnik guruh - turmush va madaniyatning ayri elementlari (tili, moddiy va mánaviy madaniyatidagi óziga xos xususiyatlari, dini va b.)ni saqlagan. Xalq yoki millatning alohida qismi. Etnik guruhga, odatda, elat yoki millatning boshqa milliy guruhlar bilan assimlyatsiyasi yoki elatga ózining ayrim xarakteri belgilarini saqlagan holda qóshilishi natijasida, shuningdek xalqlning bir qismi asosiy etnik hududdan ózoq vaqt ózilib qolishi migratsiya jarayonlari, davlat chegaralarining ózgarishlari va boshqalar, yangi tabiiy-geografik sharoitga tushishi natijasida xójalik va madaniyatda óziga xos xususiyatlarga ega bólishi bilan paydo bóladí. YAngi etnik guruhning tashkil topishida din, tabaqaviy guruhlar va boshqalar katta rol óynaydi.

Etnografik guruh - málum bir etnosning (elatning yoki millatning ajralmas qismi, uning tarkibidagi bólinmalardan) biri bólib, ózining bázi xususiyatlari bilan til lahjasi, xójalik faoliyati, tumursh tarzining bázi tomonlari bilan farq qilgan. Etnografik guruh odatda bir qabilaning, elatning yoki millatning ikkinchi bir xalq bilan aralashib, boshqa yerga borib, shu yerdagi xalq tarkibiga kirib, u bilan birga yashab kelishi natijasida vujudga keladi.

Etnik jarayon - etnik birlik (elat) bilan uning tarkibiga kirgan etnik guruhlar o'rtasidagi xójalik, iqtisodiy, madaniy aloqalarning ózluksiz rivojlanib borishidir. Bu jarayon ikki xil bólinib ketishga va birlanishga moyildir.

Etnogenetik jarayon - bu jarayonda xalqning ilk ildizlari hosil b ladi. Bir qancha etnik guruhlar bir-birlari bilan yaqinlashib, qushilib boradi. Etnik guruhlarining Tashqi qiyofasi, tili, moddiy va madaniy madaniyati har xil b ladi. O zoq davom etgan etnogenetik jarayonda ularning Tashqi qiyofasida tilida, moddiy va m naviy madaniyatida, fe l-atvorida umumiylik hosil b ladi. O zbek xalqining etnogenetik jarayoni Qan  davlati doirasida (miloddan avvalgi III-milodiy V asrning o rtalari) o tgan. Keyingi davrlarda bu jarayon rivojlangan.

Etnik psixologiya - sotsial psixologiya bólimlardan bólib, turli milliy, xalq va etnik guruhga xos tipik psixik xususiyatlarni órganadi. Óz tekshirishlarida muayyan tadqiqot ob'ektining moddiy va mánaviy madaniyati,

ijtimoiy hayoti, aʼnanalari, urf-odati, til xususiyati, diniy qarashlari, shuningdek óziga xos tasavvuri, kayfiyati, ish-harakatlari tizimi va boshqalarga asoslanadi. Dastlab etnografiya va antropologiya fanlari asosida vujudga kelgach, keyinchalik ijimoiy psixologiya va etnografiya zaminida maxsus fan sifatida tólaqonli shakllanadi.

Etnik tarix-málum bir xalqnig ilk ajdodlaridan boshlanib, elat shakllanishi, uning taraqqiyot etish bosqichlarini va elatning yemirilishi davrini óz ichiga oladi.

Etnikos (yunon.) - xalqchil, xalq tomonidan yaratilgan.

Etnogenez (yunon.) - xalqlarning kelib chiqishi, ilgari mavjud bólgan turli etnik komponentlar asosida yangi etnik birlikning tarkib topish jarayoni. Etnik guruh, xalqning shakllanish jarayoni ózoq vaqt davom etadi. Xalqlarning etnogenezini órganishda ular kelib chiqishining dastlabki davrigina emas, balki keyingi shakllanish tarixi ham, shuningdek hozirgi zamon etnografik, lingvistik va antropologik xususiyatlari ham hisobga olinadi. Bunday murakkab jarayonni aniqlash, etnografiya, arxeologiya, antropologiya, tarix, tilshunoslik fanlari málumotlaridan foydalanishni talab etadi, yáni etnogenez masalasi fanida kompleks órganiladi. Etnogenez masalasini órganish madaniyat tarixining umumiy muammolarini izohlash uchun muhim ahamiyatga molikdir.

Etnogeografiya (lot.) - etnologiyaning bir tarmoǵi. Yer shari, alohida mamlakatlar va ularning hududlari aholisining tarkibi va joylashishini órganadi. SHuningdek, etnogeografiya qadimgi va hozirgi etnik birliklarning joylashishni tekshiradi va shu asosida etnik chegaralarni aniqlaydi. Etnogeografiyaga etnik geografiya va etnik demografiya kiradi. Etnogeografiya antropologiya bilan yaqin aloqada. Etnografiya antropogeografiyaning turli maktablaridan farq qilib, etnik birliklar (xalqlar, etnik guruhlar) órtasidagi ózaro munosabatlar va tarixiy rejada geografik muhit tabiiy-geografik omillarning tásiiri va ijtimoiy-iqtisodiy omillarning yetakchi rolini órganadi.

Etnolingvistika (yunon.) - tilshunoslikning etnologiya bilan boǵliq bólishi. Etnolingvistika xalq odatlari, tasavvurlari, madaniyati bilan tilning ózaro aloqasi va tásiirini órganadi. SHuningdek tilda aks etgan madaniy dalillarni dini va maxsus tillarni, tabularni, etnik onomastikani va boshqalarni tahlil qiladi.

Etnonim (yunon.) - xalqlarning nomlarini anglatuvchi atama.

Etnonimika - qabila, xalq va boshqa etnik birliklarni órganadigan fan.

Etnos (yunon.) - elat, xalq. Etnologiyada uruǵ, qabila, elat, xalq, millat etnos deb yuritiladi.

Etnotsentrizm (yunon.) - insonning barcha hayotiy hodisalarini ózi uchun namuna deb bilgan óz etnik guruhi qadriyatlari yózasidan baholashga moyilligi; óz hayot tarzini boshqalar ishidan afzal kórish.

Aboriginler — (latinsha sóz) — bir mámlketniń, úlkeniń áyyemnen sol jerde jasadip kiyatırǵan jergilikli xalqı.

Absolyut — (latinsha sóz) — shek-shubhasız, cheklenbegen, birotola.

Avaz Utar (1884-1919) — ózbek áǵartıǵshı shayırı. Avaz Utar «Millat», «Hurriyat», «Topar erkan, qachon», «Xalq», «Zamon» hám qosıqlarında millet táǵdiri hám keleshegin jańasha talqın etken.

Avantyura — (frantsuz sózi) — tosattan jeńiske erisiy ushın táyekel qılǵan, shubhalı iskerlik, haqıqiy imkaniyattı esapqa almay iske kirisiy.

Avtarkiya — (grek sózi) — mámlekettiń óz-ózin táminley qaǵıydasına tiykarlangan, basqa mámleketler menen ekonomikalıq baylanısları úzilip qalǵan xojalıq júritiy siyasatı.

Avtokratiya — (grek sózi) — jeke shaxstıń hesh qanday nızam, huquqiy hújjetler benen sheklenbegen húkimdarlıǵı.

Avtoritarizm — (latin sózi) mámleketti basqariy usılı. Avtoritarizmde siyasiy hákimiyat húkimdar shaxstıń yaki jetekshiniń siyasiy qararları tiykarında iske asadı.

Agressiya — (latin sózi) — bir mámleket tárepinen basqa mámlekettiń yaki xalıqtıń suvereniteti, territoriyalıq qol tiygizilmesligi, siyasiy ǵárezsizligine qarsı nızamsız hár qanday kúsh isletiy.

Aymaq — mongol hám türk xalıqlarında áyyemgi urıylardıń bólshekleniýinen kelip shıqqan túrli taraýlardaǵı óz-ara aǵayınlıq birlespe yaki aýqamı.

Alash Orda — qazaq xalqınıń milliy azatlıq, ǵárezsizlik ushın gúresine basshılıq qılǵan milliy partiya hám avtonomiyalı húkimeti (1917-1920).

Amudaryo bulimi—Chor Rossiyasi 1873 yilda Xiva xonligini uziga buysundirib, Gandimiyon shartnomasi imzolangach, 1874 yilda Xiva xoni faoliyatini nazorat qilib turish uchun tuzilgan bulim. Amudaryo bulimining qarorgohi Petroaleksandrovs (hozirgi Turkul)da joylashgan bulib, Rossiya va Turkiston General gubernatorligi bilan Xiva xonligi urtasidagi munosabatlar shu erdan turib boshqarilgan. Amudaryo bulimi 1917 yilga qadar faoliyat kursatdi.

Gandimiyon shartnomasi-Xiva xonligi bilan Chor Rossiyasi urtasida 1873 yil 23 avgustda imzolangan shartnoma. Ushbu shartnomada “Onhazrat Xiva xoni Rossiya bilan sulh va dustlik shartnomasini imzolaydi hamda imperator oliy hazratlarining oliy homiyligida buladi”-deya takidlangan edi.

Sulh buyicha Xiva xonligiga 2,2 mln. rubl miqdorda tovon solinadi. Bu paytda xonning xazinasi deyarli bushab qolgan bulib, bu pul Xiva xalqidan yigib olinadigan buldi.

Gandimiyon (Xiva yaqinidagi qishloq) shartnomasiga kura Xiva xonligi chor mamurlariga tamomila tobe bulgan kichik viloyatga aylantiriladi. Chunki xonlikka qarashli Turkmaniston erlari, Chorjuy, Amudaryoning ung sohilidagi erlar Turkiston General gubernatorligi tarkibiga kiritilib bu erda Kaspiyorti viloyati tashkil etiladi.

General-Gubernator-Rossiya İmperiyasi (1721-1917)da mahalliy mamuriyatning 1703-1917 yillardagi oliy mansabi; fuqarolik va harbiy hokimiyatga ega bulgan. Rossiyada 1775 yilda utkazilgan guberniya islohotiga kura Rossiya guberniya (ulka va viloyat)lariga rahbarlik qilgan mansabdor

shaxs. Chor Rossiyasi tomonidan Turkiston xonliklaridan bosib olingan xududlarda 1867 yil Turkiston General gubernatorligi tashkil etiladi. K.P.Kaufman (1867-1881) uning birinchi general-gubernatori etib tayinlanadi.

Imperiya-qadimda va urta asrlarda, shuningdek, XX asr boshlarigacha monarxiya davlatlarining nomi. Imperiyaning boshligi imperator bulib hisoblanadi. Imperator avvalo keng kulamda uzining tarkibiga (bosib olish yuli bilan) boshqa davlat va xalqlarning hududlarini kiritgan; ayrim imperiyalarning tarkibida bir nechta qirolliklar bulgan. Tarixda Aleksandr Makedonskiy (Iskandar Zulqarnayn) davlati (mil.avv. 334-323), Rim davlati (mil.avv. 14-milodiy 476 yillar), Vizantiya (395-1453), Franklar davlati (800-843), German davlatlarining “Muqaddas Rim imperiyasi” (962-1806), Usmoniylar davlati (1299-1923) va Evropaning qator katta-kichik davlatlari imperiya deb yuritilgan. Rossiyada imperiya Pyotr I davridan (1721 yildan) to monarxiya qulagunigacha (1917 yil oktyabr) mavjud bulgan. Imperiya davlati kupincha mustamlaka qilingan xududlardan tashkil topadi va yangi erlarni bosib olish hisobiga kengayib boradi.

Hozirgi paytda bunday turdagi Imperiyalar yuq.

Mustamlaka tartibi-urushib bosib olingan hudud aholisining siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy va manaviy qaramga aylantirishga xizmat qiluvchi boshqarish usuli.

Protektorat-lotincha “Protektor” homiy suzidan olingan bulib, zamonaviy siyosiy adabiyotlarda mustamlaka maklakatlar qaramligining bir shakli degan manoda ishlatiladi. Bunday qaramlikka tushgan mamlakat garchi ichki siyosatda birmuncha mustaqilligini saqlab qolsada, lekin tashqi siyosati va mudofaa masalalari uning ustidan protektorat urnatgan davlat ixtiyoriga utadi. Masalan; Chor Rossiyasi Xiva xonligi va Buxoro xonligini uziga qaram qilib olgach, ular ustidan uz protektoratini ham urnatgan edi. Xonlar ichki siyosatda mustaqil bulsalarda, tashqi siyosiy masalalarni rus imperatori rozi-rizoligi bilan, ular bilan maslahatlashib yuritishga majbur bulganlar.

Turkiston General Gubernatorligi-Chor Rossiyasining Turkiston xonliklaridan bosib olgan hududlarida 1867 yilda tashkil etgan gubernatorligi. Turkiston General gubernatorligi dastlab ikkita viloyat (Ettisuv va Sirdaryo) dan iborat edi. Bosib olingan yangi erlar hisobiga keyinchalik Farqona (1876), Samarqand (1868) va Kaspiyorti viloyatlari (1881) ham tashkil etiladi. Gubernatorlikning markazi Toshkent shahri qilib belgilandi. Turkiston general gubernatori podsho tomonidan tayinlanib unga ulka boshqaruvida mutlaq hokimiyat vakolatlari berilgan bulib, mahalliy aholi uni “yarim podsho” deb atardi.

1886 yil 12 iyulda imperator Aleksandr III tasdiqlagan Turkiston ulkasini idora qilish tugrisidagi yangi Nizomga kura ulka boshqaruvi turtta asosiy bulimdan tarkib topgan edi (mamuriy tuzilish, sud tuzilishi, er tuzilishi, soliqlar va yigimlar). Turkiston General gubernatorligi Rossiyada podsho hokimiyati agdarilguniga qadar amalda buldi. Oktyabr davlat tuntarishidan sung uning

urnida 1918 yil aprel oyida RSFSR tarkibida Turkiston Avtonom Sovet Respublikasi (TASR)tashkil etiladi.

Turkiston General gubernatorlari: K.P. Kaufman (1867-1881), M.G.Chernyaev (1882-1884), N.O.Rozenbax (1884-1888), A.B.Vrevskiy (1889-1898), S.Duxovskiy (1898-1901), N.A.İvanov (1901-1904), P.N.Tevyashov (1904-1905), D.İ.Subbotich (1905-1906), N.İ.Grodekov (1906-1908), P.İ.Mishchenko (1909), A.V.Samsonov (1909-1913), Flug (1913), Martson (1913-1916), Erofeev (1916), A.N.Kuropatkin (1916-1917).

Ekspansiya (lotincha Expancio-kengayish, tarqalish)-mustamlakachi davlatlarning uzga xalqlar xududi, ularning boyliklari va bozorlarini egallash uchun bosqinchilik harakatlari. Masalan, tarixda Buyuk Britaniya Hindistonni, Chor Rossiyasi esa Oрта Osiyo va Kavkaz hududlarini uz tasir doirasiga tushirish uchun xuddi shunday (ekspansiv) harakatni amalga oshirganlar.

Gumanizm-insonni birinchi uringa quyuvchi, uning qadr-qimmatini hurmat qilishni, inson komoloti uchun zarur sharoitlar yaratib berishni talab qiluvchi, inson hayotini qadrllovchi g'oyalar tizimi.

yosh Buxoroliklar-Buxoro jadidlarining sul oqimidan tashkil topgan partiya bulib, taraqqiyparvar va mahalliy burjuaziya vakillarini birlashtirgan. yosh Buxoroliklar dastlab mavjud feodal tuzumga qarshi demokratik islohotlar utkazish tarafdorlari bulganlar. yosh Buxoroliklar amir hokimiyatiga qarshi kurashda muayyan tajriba orttirib, uzbek va tojik tillarida jurnallar tashkil etganlar.

yosh Xivaliklar-Xiva jadidlarining sul oqimidan tashkil topgan partiya. Wz safida savdogarlar, mayda dindorlar va xon xizmatida bulgan ayrim taraqqiyparvar amaldorlarni birlashtirgan. Uning ilg'or qismi feodal aristokratiya hokimiyatini cheklaydigan islohotlar utkazish, ommani marifatli qilish tarafdori bulgan. Umuman yosh xivaliklarning maqsadi xon hokimiyatini cheklab, konstitutsiyaviy monarxiyaga utish, amaldorlarga oylik tayinlash tartibini joriy etish, "shariat buyicha tenglik", yani burjuaziyaning huquqlarini hukmron sinf bulgan feodallar bilan tenglashtirish edi.

Jadidchilik (arabcha "jadid"-yangi)-yangilanish, yangi zamonaviy maktab, matbaa, milliy taraqqiyot usullari, yullari tarafdorlarining umumiy nomi. Jadidchilik XIX asr oxiri va XX asrning birinchi choragida turkiy musulmon ulkalarida (Qrim, Kavkaz, Volgabuyi-Bulgor va Janubiy Ural xavzasi, Turkiston) shakllanib kelayotgan milliy burjuaziya muxitida vujudga kelgan. U usha davrdan Turkistondagi milliy-ozodlik xarakatining mafkurasi-Turkiston milliy mustakillik mafkurasi vazifasini bajardi.

Jadid maktablari-jadidchilik nomoyondalarining xalq maorifi va marifatini yuksaltirishni kuzlab, eskicha talim uslublaridan voz kechib, zamonaviy andozada tashkil etgan maktablari. Birinchi jadid maktabiga İsmoil Gaspirali (1851-1914) 1884 yil Qrimdagi Boğchasaroy shahrida asos solgan edi. Wzi dastur tuzib, darslik yozdi. Ana shu darslik yordamida 40 kun ichida 12

uquvchining savodini chiqardi va bu maktab musulmon ulkalarida tez shuhrat qozondi.

Panislomizm-XIX asrning oxirida Oрта Sharqdagi musulmon mamlakatlarida vujudga kelgan diniy-siyosiy oqim. Asoschisi Jamoliddin al-Afғoniy (1839-1897). Panislomizm tarafdorlari musulmonlar birligi va ularni halifa rahbarligidagi yagona musulmon davlatiga birlashtirish zarurligi gʻoyasini ilgari surgan. Panislomizm tarafdorlari mustamlakachilarga qarshi faol targʻibot olib borganlar, mahfiy tashkilotlar tuzganlar, ruznomalar nashr qilganlar. Ayni vaqtda panislomchilar diniy islohchilik mavqeida turib, islom dinini davr talablariga muvofiq isloh qilishga ham intilganlar.

Panturkizm-XIX asr oxiri-XX asr boshlarida Turkiyaning burjua pomeshchik doiralari orasida tashkil topgan oqim. Panturkizm Bolqon yarim oroli, Oрта Osiyo va Qozogʻiston, Kavkazorti va Volga buyilarida yashab, turkiy tillarda suzlashuvchi xalqlarni Turkiya himoyasi ostida birlashtirish va “Uluғ Turon” davlatini tuzish gʻoyasini olga surgan. Oрта Osiyo, Kavkazorti va Tatariston jadidlari panturkizm gʻoyasidan turkiy tillarda suzlashuvchi xalqlarni mustamlakachilikka qarshi kurash yulida faydalanishga harakat qilganlar, ammo bu harakat natijasiz tugagan. Keyinchalik kupgina mahalliy ziyolilar shurolar hukumati tomonidan panturkizm tamgasi bilan qatagʻon qilinganlar.

Bolsheviklar-1903 yil RSDRPning II sezida partiyaning rahbar organlariga utkazilgan saylovlarda V.I.Lenin tarafdorlari kupchilik ovozi olishga muvaffaq buladilar. Shu vaqtdan boshlab Lenin tarafdorlari bolsheviklar (kupchilik manosida), unga muxolif bulgan kuchlar mensheviklar (ozchilik) deb yuritila boshlangan. Partiyaning nomi ham 1917 yil RSDRP dan RSDRP (b) ga uzgartirildi. Bolsheviklar 1917 yil 25 oktyabrda Rossiyada davlat tuntarishini amalga oshirib podsho hokimiyatini agdardilar. XX asrning 20-30-yillarida utkazilgan qator ijobiy va salbiy ijtimoiy-siyosiy islohotlar, qurilish va buzgunchiliklar, qatagʻon va repressiyalarni ham aynan ana shu bolsheviklar amalga oshirgan edilar.

“Bosmachi”- Turksiton mustaqilligi uchun kurashgan vatanparvar kuchlar shuro davri tarixshunosligida shunday nom bilan yuritilgan. Aslini olganda Turkiston hududida podsho va sovetlar Rossiyasi-bolsheviklarga qarshi qurolli kurash olib borgan turkistonliklar uzlarini “bosmachilar” deb tushunishmagan. “Bosmachi” deb xalq urtasida harbiy sohaga aloqasi bulmagan jinoyatchi unsurlar, “ugri” va “bezorilar tudasi” tushunilgan. Shu bilan birga birovlarining yurtini bosib olgan bosqinchilarni ham “bosmachilar” deb atash mantiqan tugri buladi. Bu harakat haqida suz yuritilgan 1918-1919 yilning urtalarigacha bulgan davrga tegishli arxiv xujjatlarida ham “bosmachi” suzi uchramaydi. Bu hujjatlarda “qaroqchi” (razboynik), “shayka”, juda bulmasa “bosqinchi” (bandit) iboralari qullanilgan. 1919 yilning urtalaridan boshlab sovet vaqtli matbuotida, keyinchalik esa ayrim rasmiy hujjatlarda milliy ozodlik harakatining mohiyatini pasaytirish, ajdodlarimizning Rossiya zulmi va bolsheviklar hukmronligiga qarshi olib borgan qonli kurashini xaspushlash

uchun buyuk davlatchi-shoviniqlar tomonidan “bosmachi” iborasi uylab topildi. Bagan bu vatanparvarlik harakati rahnomolari “istiqlolchilar” deb yuritilmoqda.

BXSR (Buxoro Xalq Sovet Respublikasi). Buxoro Amirigida amir hokimiyati agdarilgach 1920 yil 2-sentyabrda Bolsheviklar andozasida tashkil etilgan Respublika. 1921 yil sentyabr oyida BXSR Konstitutsiyasi qabul qilindi. BXSRda keng ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy islohotlar amalga oshirila boshlandi. Lekin bu islohotlar mavjud ijtimoiy-siyosiy vaziyatdan kelib chiqib emas, balki Moskva bolsheviklari andozasi va kursatmasi asosida kur-kurona amalga oshirilgani bois aksariyat hollarda teskari natijalarni berdi. BXSR 1924-25 yillarda Turkistonda utkazilgan mamuriy-hududiy davlat chegaralanishi munosabati bilan tugatilib yangi tashkil etilgan Uzbekiston Sovet Respublikasi tarkibiga kiritildi.

Manifest-1.Hukumat yoki davlat rahbarining juda muhim voqea munosabati bilan xalqqa qilgan yozma murojaati; 2.Biror partiyaning dastur (programma) tarzidagi yozma murojaati

Nozir-Orta Osiyo xonliklarida saroy taminoti va uning xarj qilinishini nazorat qilib turuvchi mansabdor. XX asr boshlarida Buxoro va Xorazm Xalq Respublikalarida (1920-1924 y.y.) savdo, sanoat, harbiy va boshqa sohalar buyicha xalq nozirlari tayinlangan bulib, ular usha soha buyicha ishning borishiga javobgar hisoblanganlar.

RSFSR. (Rossiya Sovet Federativ Sotsialistik Respublikasi). 1917 yil oktyabrda V.I.Lenin boshchiligida Bolsheviklar tomonidan davlat tuntarishi utkazilgach Rossiya Imperiyasi (1721-1917) tugatilib uning urnida RSFSR tashkil etildi. Rossiya davlatining bu rasmiy nomi 1917 yildan 1991 yilgacha amalda buldi. 1991 yildan Rossiya Federatsiyasi (RF) deb yuritilmoqda.

SSSR (Sovet Sotsialistik Respublikalar Ittifoqi). Jahon siyosiy xaritasida bu nom 1922 yil 30 dekabrda paydo bulib, RSFSR, UkSSR (Ukraina), BSSR (Belorussiya) va ZSFSR (Zakavkaze Sotsialistik Federativ Sovet Respublikasi)larning ittifoqi sifatida tashkil etiladi. Keyingi yillarda uning tarkibiga birin-ketin qator “ittifoqchi” sovet respublikalari karitiladi. WzSSR 1925 yil mayda ittifoq tarkibiga qabul qilinadi. 1940 yilga kelganda uning tarkibidagi respublikalar soni 15 taga etadi. Zuravonlikka asoslangan bu suniy davlat juda qisqa umir kurib 1991 yilga kelib parchalanib ketdi

Sredaz EKOSO (Orta Osiyo Iqtisodiy Kengashi) – 1921 yil mart oyida RSFSR XKK qarori bilan tashkil qilingan Turkiston Iqtisodiy Kengashi (TES)ning vorisi bulib, u 1923 y. martda Orta Osiyo respublikalari: TASSR, BXSR, XXSRni iqtisodiy jihatdan birlashtirishga bagishlangan I Iqtisodiy konferentsiyada (1923 yil 5-6 mart) tashkil qilingan V.Leninning iborasi bilan aytganda, Iqtisodiy Kengashlar markazning joylardagi “quz-quloqi” bulishi kerak edi. Konferentsiyada qabul qilingan Nizomda ham SredazEKOSOning asosiy vazifasi qilib Orta Osiyo respublikalarining iqtisodiy imkoniyatlarini birlashtirib, Markaz ehtiyojlarini hisobga olgan holda sotsializm qurilishiga yunaltirish, deb belgilangan edi. SredazEKOSO qarorlarini barcha Orta Osiyo

respublikalari hukumatlari bajarishga majbur edi. SredazEKOSO 1934 y. 2 oktyabrda SSSR XKK va VKP(b) MQning qarori bilan tugatildi.

TASR (Turkiston Avtonom Sovet Respublikasi). 1917 yil oktyabrda Rossiyada podsho hukumati ag'darilgach, Rossiya imperiyasiga qarashli Turkiston General gubernatorligi (1867-1917) ham tugatildi. Hokimiyat bolsheviklar quliga utgach Turkiston ulkasida ham mamuriy-hududiy qayta qurishlar amalga oshirilib, Turkiston general gubernatorligiga qarashli hududlarda 1918 yil aprel oyida Sovet Rossiyasi (RSFSR) tarkibiga kiruvchi Turkiston Avtonom Sovet Respublikasi (TASR) tashkil etildi. TASR Konstitutsiyasida Turkistonning muxtor ulka sifatida avtonom huquqlari kursatilgan bulsada ulka hukumatining ichki va tashqi siyosati bevosita Moskva bolsheviklari tomonidan nazorat ostiga olingan edi. 1924-1925 yillarda markaz tomonidan utkazilgan mamuriy-hududiy chegaralanish natijasida TASR tugatilib uning urnida milliy sovet respublikalari (Uzbekiston SSR, Turkmaniston SSR) va avtonom sovet ulkalari tashkil etildi.

Turkiston byurosi (Turkbyuro) – 1920 y. iyulda RKP(b) MQ tomonidan tashkil qilindi va Turkistonga yuborildi. U Markazning Turkistondagi ishonchli “mafkuraviy idorasi” edi. Turkiston, Buxoro, Xorazm respublikalarida bolsheviklar tashkil qilgan kompartiyaga “goyaviy-tashkiliy” jihatdan “yordam berishi” kerak edi. Aslida, Turkbyuroning tashkil qilinishiga Orta Osiyo respublikalaridagi istiqloлчаilik harakatining kuchayib borishi, TASSR, BXSР, XXSRdagi bir qator rahbar kadrlarning milliy manfaatlarini qatilylik bilan himoya qilishi, respublikalarda “sovetlashtirish” jarayonining jadallik bilan amalga oshmayotganligi va eng asosiysi, Markazning Orta Osiyo respublikalaridagi mahalliy rahbar kadrlarga ishonmasligi sabab bulgan edi.

Turkbyuro Markazning goyaviy-siyosiy tasirini kuchaytirish maqsadida partiya saflarini muntazam ravishda “yot-unsurlardan tozalab” turdi. Milliy rahbar kadrlarning “goyaviy sofligi”ni nazorat qildi. Bu vazifani amalga oshirish uchun Markaz Turkistonga muntazam ravishda “tajribali bolsheviklardan” yuborib turdi. Birgina 1921 y. RKP(b) MQ Turkbyuro ixtiyoriga 354 kommunist-emissarlarini yuborgan edi. Ular Turkiston, Buxoro, Xorazm respublikalarida masul lavozimlarda ishladilar. Orta Osiyoning shart-sharoitlarini, urf-odatlarini va xususiyatlarini bilmagan bu emissarlar zuravonlik bilan hokimiyat organlarida hukmronlik qildilar.

1922 y. mayda RKP(b) MQning Turkbyurosi – RKP(b) MQning **Orta Osiyo byurosi (Srednazbyuro)**ga aylantirildi. Unga turkbyuroning zimmasidagi barcha vazifalar yuklandi, shu bilan birga uning goyaviy-siyosiy tasir doirasi yanada kengaydi. Orta Osiyodagi milliy-hududiy chegaralanish, zuravonlik bilan utkazilgan jamoalashtirish, suniy sanoatlashtirish, Uzbekistonni xom ashyo bazasiga aylantirish, mulkdorlarni sinf sifatida tugatish Sredazbyuroning faol ishtirokida, uning goyaviy rahnamoligida amalga oshirildi. Orta Osiyo respublikalaridagi barcha goyaviy-siyosiy tadbirlar, uzgarishlar Sredazbyuroning ruxsati va uning rahbarligida qilindi. Turkbyuro va

Sredazbyuro markazning Oрта Osiyo respublikalari ustidan nazorat qiluvchi maxsus boshqaruv organi edi. Oрта Osiyo respublikalari bu tashkilotga suzsiz buysunishga majbur edilar.

Turkbyuro va sredazbyuro Turkiston ASSR, Uzbekiston SSRdagi faoliyati davomida mahalliy xalq ongiga unga yot bulgan kommunistik goyani singdirish bilan bir qatorda milliy rahbar kadrlarga. Milliy ziyolilarga nisbatan kuplab quvginlar va qatagonlar uyushtirdi. Ularning milliy madaniyati, islom dini va qadriyatlarini oyoqosti qilinshida bosh-qosh buldi.

1934 y. 2 oktyabrda SSSR XKK va VKP(b) MQning qarori bilan Sredazbyuro faoliyati tugatildi.

Turkistonda Milliy-hududiy davlat chegaralanishi. Turkiston xalqlarining azaliy birligi va yaxlitligini barbod qilish maqsadida Moskva bolsheviklari tomonidan 1924-1925 yillarda utkazilgan tadbir. “Ular bulib tashla va hukmronlik qil!” shioriga amal qilib Turkiston ulkasidagi tarixi, dini, madaniyati va taqdiri mushtarak bulgan xalqlarni bir biridan ajratib har biriga mustaqil Respublika maqomini berib ular ustidan nazoratni mustahkamlash uchun amalga oshirilgan siyosat edi. Mahalliy davlat arboblari (T.Risqulov, S.Xujanov, S.Asfandiyorov) larning Turkiston yagona, bir butun va uning yaxlitligini buzish maqsadga muvofiq emas deb Moskvaga bir necha bor murojaat qilishlariga qaramay ularning tashabbuslari inobatga olinmadi. Milliy hududiy chegaralanish natijasida Turkistonda Uzbekiston Sovet Sotsialistik Respublikasi (WzSSR), Turkmaniston Sovet Sotsialistik Respublikasi (TSSR), keyinroq esa Tojikiston, Qirgiziston va Qozogiston Avtonom Sovet Sotsialistik Respublikalari tashkil etildi.

Turkiston komissiyasi, Turkkomissiya – RKP(b) MQ, Butunrossiya MiQ va RSFSR XKKning Turkiston ishlari buyicha komissiyasi 1919 y. 8 oktyabrda tashkil qilindi. RKP(b) MQ Siyosiy byurosida komissiya azolari qilib V.Bokiy, F.Goloshchekin, V.Kuybishev, Ya.Rudzutak, M.Frunze, Sh.Eliava tasdiqlandilar. Ular qatoriga keyinchalik mahalliy rahbarlardan A.Rahimboev, A.Turaqulov, Q.Otaboev, T.Risqulov, S.Xujanov kiritildi. Turkkomissiyaga cheksiz huquq berilgan edi. Ularning asosiy vazifasi qanday qilib bulsa ham, Turkistonda sovet hokimiyatini saqlab qolish va mustahkamlash edi. Turkkomissiya bu vazifani amalga oshirishda zuravonlik usulidan asosiy vosita sifatida foydalandi. Faoliyatining dastlabki kunidanoq komissiya uzining hukmini utkazishga harakat qildi. Markazdan kelgan komissiya azolari milliy rahbar kadrlarning Turkiston ulkasi va xalqi manfaatlarini himoya qilishlariga, markaz siyosatiga qarshi chiqishlarning barcha kurinishlariga qarshi ayovsiz kurashdi. Turkistondagi istiqloлчаilik harakatlarini tugatish uchun barcha imkoniyatlarni ishga soldi. “Turk Respublikasi” va “Turk

Kompartiyasini” tashkil qilish, Turkkomissiya faoliyatini tuxtatishni talab qilib chiqqan T.Risqulov, A.Turaqulov, Q.Otaboev kabi bir qator milliy rahbar kadrlarga nisbatan quvginlar va qatagonlar utkazdi. Sovet hokimiyatiga xayrixoh bulmagan mahalliy aholi vakillarini “bosmachilar”ga sherik sifatida

ayblab, ularni kamoqlarga tashladilar, sudsiz-suroqsiz otib tashlashgacha borib etdilar. Aslida, Turkistonda TurkMIQ va XKK emas, balki Turkkomissiya hukmron edi. Respublikada amalga oshirilishi zarur bulgan barcha ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy va madaniy masalalar faqat Turkkomissiya ruxsati va kursatmasi bilan qilindi.

1920 y. iyulda RKP(b) MQ Turkiston byurosi tashkil qilinishi munosabati bilan Turkkomissiyaning partiyaviy vakolati tuxtatildi. 1923 y. RKP(b) MQning qarori bilan Turkiston komissiyasi butunlay tugatildi.

Turkiston muxtoriyati-Turkiston xalqlarining 1917 yil oktyabr davlat tuntarishidan keyin bolsheviklar tomonidan elon qilingan millatlarning uz taqdirini uzi belgilashi tugrisidagi dekretiga muvofiq elon qilgan mustaqil davlati. 1917 yil 26-28 noyabrda Quqon shahrida Turkiston ulka musulmonlarining favqulodda IV quriltoyi (sezdi) bulib utdi. Quriltoyda 27 noyabr kuni qabul qilingan qarorda shunday deyiladi: “Turkistonda yashab turgan turli millatlarga mansub aholi Rossiya inqilobi davat etgan xalqlarning uz huquqlarini uzlari belgilash xususidagi irodasini nomoyon etib, Turkistonni Federativ Rossiya Respublikasi tarkibidagi hududiy jihatdan muxtor deb elon qiladi, shu bilan birga muxtoriyatning qaror topish shakllarini Tasis majlisiga havola etadi”. 28 noyabrda tarkib topayotgan yangi davlatning 8 kishidan iborat tarkibda Hukumati tuziladi:

1. M.Tinishpaev – Bosh vazir, ichki ishlar vaziri, II-chaqiriq Davlat Dumasining azosi, Muvaqqat hukumat Turkiston komitetining azosi, muhandis.

2. Islom Sulton Shoahmedov (Shagiahmedov) – bosh vazir urinbosari, Butunrossiya musulmonlari kengashi Markaziy qumitasining azosi, huquqshunos.

3. Mustafo Chuqaeu – tashqi ishlar vaziri, Turkiston Musulmonlar Shurosi Markaziy qumitasining raisi, huquqshunos.

4. Ubaydulla Xujaev – harbiy vazir, Butunrossiya musulmonlar kengashi MQ azosi, huquqshunos.

5. Hidoyatbek Yurali Agaev – er va suv boyliklari vaziri, agronom.

6. Obidjon Mahmudov – oziq-ovqat vaziri, Quqon shahar dumasining rais urinbosari, tog-kon sanoati muhandisi.

7. Abdurahmon Wrazaev – ichki ishlar vazirining urinbosari, huquqshunos.

8. Solomon Abramovich Gertsfeld – moliya vaziri, huquqshunos.

Tayinlangan vazirlardan 3 kishi oliy malumotli huquqshunos, 2 kishi urta malakali huquqshunos ekanligi Muxtoriyat hukumati azolarining bilim darajasi yuqori ekanligidan dalolat beradi. Muxtoriyatning markazi Quqon shahri qilib belgilanadi. Sovet davri adabiyotlarida uchraydigan “Quqon Muxtoriyati” iborasi ham shundan olingan bulib, bu aslida Turkiston Muxtoriyatining kulamini kichraytirib kursatish manosida shunday nomlangan. Muxtoriyatni “Turkiston Muxtoriyati” deb atash esa tarixiy haqiqatdir!

Fuqarolar urushi-siyosiy hokimiyat uchun kurash jarayonida mamlakat fuqarolarining ikki qarama-qarshi muxolif tomonga bulinib ketishi natijasida

kelib chiqadigan urush. Qadimgi Rimda respublika tarafdorlari bilan imperiya tarafdorlari urtasidagi uzaro urushlar (mil. avv. 44-30 y.y.), Angliyada parlament tarafdorlari bilan qirol tarafdorlari urtasidagi urush (1640-1645 y.y.), Frantsiyadagi respublika va monarxiya tarafdorlari urtasidagi urush (1789-1795), AQShda qulchilikni bekor qilish va uni saqlab qolish tarafdorlari urtasidagi Shimoliy shtatlar bilan Janubiy shtatlar urtasidagi urush (1861-1865)larni bunga misol qilib keltirishimiz mumkin. 1918-1920 yillarda Rossiyada bolsheviklar hokimiyatiga qarshi bulib utgan urush ham fuqarolar urushi nomini olgan.

XXSR (Xorazm Xalq Sovet Respublikasi). Turkiston General gubernatorligi tugatilib, uning urnida Turkiston Avtonom Sovet Respublikasi tashkil etilgach, bolsheviklar Rossiya andozasidagi “xalq inqilobi”ni Turkistonda amalda bulib kelayotgan xonliklarga ham joriy qilishni (aniqrogi uni eksport qilishni) kuzlay boshladi. Shu maqsadda 1920 yil 2-fevralda Xiva xonligida ham suniy inqilob amalga oshirilib, oxirgi Xiva xoni Said Abdullaxon hokimiyati agdarib tashlandi va 1920 yil 26 aprelda Xorazm Xalq Sovet Respublikasi (XXSR) elon qilindi. XXSRda yangi Konstitutsiya qabul qilinib, keng ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy islohotlar amalga oshirila boshlandi. Lekin bu islohotlar mavjud ijtimoiy-siyosiy vaziyatdan kelib chiqib emas, balki Moskva bolsheviklari andozasi va kursatmasi asosida kur-kurona amalga oshirilgani bois aksariyat hollarda teskari natijalarni berdi. XXSR 1924-25 yillarda utkazilgan mamuriy-hududiy davlat chegaralanishi natijasida tugatilib, yangi tuzilgan WzSSR tarkibiga qushib yuborildi.

YaIS (Yangi iqtisodiy siyosat NEP)-1918-1920 yillarda yuritilgan harbiy kommunizm siyosati vositasida mamlakatni tuydirish, kiydirish, isitish mumkin emasligiga kuzi etgan bolshevik rahbariyatining 1921 yil mart oyidan boshlab yuritgan iqtisodiy siyosati. U tarixda yangi iqtisodiy siyosat (NEP) nomini oldi.

YaIS (NEP) iqtisodiyotning kup tarzli bulishini etirof etdi, erkin tijorat va xususiy mulkchilikni elon qildi. Kontsessiyalar berish vositasida xorijiy sarmoyaning mamlakatga kirish yuli ochildi. NEP siyosati mayda tijoratchilarning katta armiyasi paydo buldi. Millionlab kosib-mayda hunarmandlar mamlakat istemol mollarining turtdan uch qismini ishlab chiqara boshladi. Natijada ishchi va dehqonlarning turmushi yaxshilandi, dastlabki jiddiy ijtimoiy tadbirlar hayotga joriy etila boshlandi.

Yangi iqtisodiy siyosat iqtisodiyotning tabiiy rivojlanishi va bozor iqtisodiyoti qonunlari har qanday balandparvoz shiorlar(sotsializm, kommunizm) dan ustun turishini hayot amaliyotida kursatib bergan edi. Biroq NEP siyosatining iqtisodiy erkinlik va tadbirkorlikka yul ochib berishi aholi urtasida mulkiy tengsizlikni, aholining tabaqalanishini keltirib chiqarardi. Bu esa sotsializmning printsiptial tamoyillariga zid bulganligi sababli 20-yillar urtalaridan YaISga asta sekin barham berilib, davlat monopol iqtisodiyoti, mulkni sotsiallashtirish siyosati joriy etila boshlandi.

Uzbekiston SSR. 1924-1925 yillarda Moskva kursatmasi bilan utkazilgan mamuriy-hududiy davlat chegaralanishi oqibatida 1925 yil 13 fevralda Buxoroda Umumuzbek sovetlarining I quriltoyida Uzbekiston Sovet Sotsialistik Respublikasi tashkil etiladi. 1927, 1937 va 1978 yillarda qabul qilingan UzSSR Konstitutsiyalarida Uzbekistonning davlat mustaqilligi, uz taqdirini uzi belgilash huquqlari yozib quyilgan bulsada, ammo SSSR jinoyat kodeksida bunday huquqdan foydalanishga chaqirish davlatga nisbatan jinoyat sifatida baholanar edi. Uzbekistonning siyosiy, iqtisodiy va manaviy hayoti tuliq markaz va kompartiya nazoratiga olindi. Shuning uchun ham WzSSR mavjud bulgan 1925-1991 yillar tarixshunoslikda qaramlik yillari deb yuritiladi.

Qurboshi-urta asrlarda Oрта Osiyo va ayrim Sharq davlatlarida dastlab shaharni tunda quriqlovchi shaxs; keyinchalik zindon boshligi; qurol-yarog ombori mutasaddisi. XX asr boshlarida Oрта Osiyoda shurolar hokimiyati urnatilganidan sung ularga qarshi mahalliy aholi tomonidan miliy davlatchilikni tiklash yulida kurash olib borganlar, ular bolsheviklar tomonidan bosmachilar deb atalgan. Mana shu milliy ozodlik harakati (istiqlolchilik) harakati rahbarlarining kupchiligi uzlarini qurboshi deb atashgan.

Harbiy kommunizm-sovet davlatining fuqarolar urushi sharoitidagi 1918-1920 yillarda yurgizgan ijtimoiy-iqtisodiy siyosatidir. Aholining boy qismi mol-mulkini olishni, yalpi mehnat majburiyati joriy etishni, yirik, urta va qisman kichik sanoatni tez suratlar bilan davlat ixtiyoriga utkazishni nazarda tutardi. Tijorat taqiqlandi, qishloq xujaligi maxsulotlarining ortiqchasini davlatga topshirish majburiy qilib quyilgan.

Avtoritar siyosiy rejim (lot. au(c)toritas-hokimiyat, nufuz, etibor, obru)-ommani shaxsiy va davlat hokimiyatiga suzsiz itoat qildirish. Davlat boshqaruvidagi avtoritarizm bir kishi (monarx, diktator, dohiy)ning mustabid hokimiyatiga asoslanadi. Odatda avtoritar boshqaruv usuli demokratiya printsiplariga zid hisoblanadi. Unda davlat rahbarining shaxsiy nufuzi, obru-etiboriga tayanib hokimiyat yuritiladi.

VKP(b) (Vsesoyuzniy Kommunisticheskiy Partiya (bolshevikov) - 1898 yilda V.I.Lenin tomonidan tashkil etilgan RSDRP 1917 yildan RSDRP (b) ga, 1918 yildan RKP (b) ga, 1925 yildan esa bu partiyaning nomi VKP (b) ga uzgartirilgan. 1952 yildan 1991 yilgacha esa partiya KPSS (Kommunisticheskaya Partiya Sovetskogo Soyuza) deb yuritilgan.

Diktatura (lot. Diktatura-cheksiz hokimiyat) - hokimiyatni nodemokratik usullar bilan amalga oshirish. Avtoritar siyosiy rejim. Shurolar davrida I.V.Stalin (1924-1953) diktaturlik boshqaruv tartibini urnatgan edi.

Kommunizm-bolsheviklar tabiri bilan aytganda kapitalistik tuzum urniga keladigan ijtimoiy-iqtisodiy tuzum. Kommunizmning birinchi bosqichi sotsializm bulib, ijtimoiy-iqtisodiy tenglikka asoslangan ana shu sotsialistik jamiyat taraqqiyotda davom etib kommunizmga qadam quyadi. Kommunizm-insoniyat jamiyatini tashkil etishning eng oliy formasi bulib, unda shaxsning

barcha ijtimoiy, iqtisodiy, maishiy va huquqiy ehtiyojlari tula qondirilgan buladi-deb tariflangan.

Kommunizmga etish uchun kommunistlar tomonidan zur berib targ'ibot va tashviqot qilingan bulsada, biroq bu jamiyatni qurishning imkoni bulmadi. Chunki insonning hayotiy ehtiyojlari turli-tuman va cheksizdir. Ehtiyojlar tuliq qondiriladigan jamiyatni qurish shu manoda hayoliy farazdan boshqa narsa emas. Sevet jamiyati XX asrning 70-yillari oxiridan boshlab ijtimoiy-iqtisodiy hayotni bir qadar qisqa muddat yaxshilashga erishgan bulsada, kommunistik partiya daholari va ularga ergashgan sovet fuqarolari kommunistik jamiyat hali oldinda deb hisoblashdi. 80-yillarning urtalaridan esa sotsialistik jamiyat chuqur ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy inqiroz kuchasiga kirib qola boshladiki endi kommunizm goyasi oxiri yuq, istiqbolsiz goya ekanligini har bir sog'lom fikrli odam anglab eta boshladi.

Kompartiya (Komfirqa). Sobiq Shurolar davlatida ijtimoiy siyosiy, madaniy, goyaviy va mavkuraviy hayotning barcha sohalarini uz iskanjasiga olgan partiya. Bu partiya 1898-1917 yillarda RSDRP, 1917-1918 yillarda RSDRP (b), 1918-1925 yillarda RKP (b), 1925-1952 yillarda VKP (b), 1952-1991 yillarda KPSS deb qisqartma nomlar bilan yuritilgan

Repressiya (lot. Repressio-ezish)-davlat organlari tomonidan qullaniladigan qiynoqqa solish tartibi, jazolash, quvg'in, qatag'on, zulm.

Siyosiy qatag'onlar-davlat boshqaruvida reaksion tozalash ishlarini amalga oshirish. Bu kabi repressiyalar jarayonida fuqarolarning huquq va erkinliklari paymol etilib, gayriqonuniy ravishda ozodlikdan, hayotdan mahrum etishlarga yul quyiladi. Sobiq Ittifoqda 1937-38, 1947 va 1950 yillardagi qatag'onlar ham aynan shu reaksion yunalish buyicha olib borilgan.

Sotsializm (lot. socialis-ijtimoiy)-xususiy mulkni ijtimoiy (umumiy) mulkka aylantirish orqali erkinlik va tenglikka, baxt va farovonlikka erishish mumkin deb hioblovchi talimot. Sotsializm tarafdorlari ana shu yul bilan qurilgan ijtimoiy tuzumni ideal (barchaga manzur, oqilona) jamiyat deb hisoblaganlar. Sotsializm da inson xususiy mulkdan tamomila ajratiladi. Oqibatda inson uz individual xususiyatlaridan ham mahrum etiladi. U "omma"ga aylanib, uz "meni"ni ham yuqotadi. Jamiyatda zuravonlik, tobelik kuchayadi.

XX asrning 20-30 yillarida SSSRda, ikkinchi jahon urushidan keyin Sharqiy Evropaning barcha mamlakatlarida, shuningdek, Osiyoning bazi mamlakatlarida sotsializm tuzumi urnatildi. Sotsializm tug'risidagi tasavvurlar dunyoning muayyan qismiga yoyildi. Sotsializm qurilishi elon qilingan mamlakatlarning barchasida davlat mulkning monopoliyasi, direktivali markazlashtirilgan rejalashtirish, shuningdek, qonunsizlik, manaviy-diniy qadriyatlarning inkor etilib oyoq osti qilinishi, uzgacha fikrlovchilarga toqat qila olmaydigan bir gurux shaxslarning yakka hukmronligi va diktaturasi urnatildi.

Totalitarizm (lot. Totalis –butun, hammasi, tula)-bir shaxs, ijtimoiy sinf yoki guruhning (masalan, harbiylar guruhi) yakkahokimligiga suzsiz

buysunishga asoslangan, vaqtincha va utkinchi siyosiy tartib, davlatni boshqarish shakllaridan biri. Totalitar davlat boshqaruv shakli joriy qilingan mamlakatlarda jamiyat hayotining barcha sohalari ustidan davlat hokimiyat organlari tuliq nazorati urnatiladi. Siyosiy erkinliklar buğilib, ommaviy axborot vositalariga tsenzura (davlat nazorati) urnatiladi. Erkin fikr taqiqlanadi va qatag'on qilinadi.

Nazariy asarlarda, targ'ibot va tashviqot vositalarida sotsializm tarixda eng demokratik, huquqiy va xalqparvar jamiyat deyilgan bulsa ham, hayot u totalitarizmning shakllaridan biri ekanligini kursatdi. XX asrda Germaniyada fashistlar, Italiyada Mussolini, Ispaniyada Franko, Xitoyda Mao Tszedun, Chilida Pinochet diktaturasi davridagi totalitar tuzum ijtimoiy-siyosiy hayotga qanchalik zarar etkazgan bulsa, SSSRda sotsializm qurish jarayonidagi proletariyat diktaturasi ham shunchalik zararli oqibatlarni keltirib chiqargan edi.

Shovinizm (frantsuzcha "chauvinisme")-ashaddiy millatchilik, milliy ustunlik g'oyasi va siyosatining ifodasi.

XIX asr boshlarida Frantsiyada paydo bulgan "shovinizm" atamasi (Napoleon Bonapart bosqinchilik urushlarining yorqin tarafdori bulgan askar N.Shovenning nomidan kelib chiqqan), endilikda milliy ekstremizmning nomoyon bulishi manosida ham ishlatilmoqda.

Ayniqsa buyuk davlatchilik shovinizmi havflidir. Chunki, u muayyan siyosiy kuchlarning, kup millatli davlatlardagi etakchi millatlarning boshqa millatlarga nisbatan afzalligi, ustunligi g'oyasi asosida mafkuraviy, siyosiy, va iqtisodiy hukmronligini bildiradi.

Xalqaro munosabatlarda u ayrim davlatlarning boshqa davlatlarga tazyiq utkazish, ularni uz izmiga tushirish, u yoki bu shaklda buysundirishga intilishga aytiladi. Shovvinizm siyosatiga javoban, odatda, millatlararo munosabatlarda sovuqlik, oz sonli millatlarning noroziligi, hattoki, nizolar kelib chiqishi mumkin. Shuolar davrida hufiyona hukm surgan "katta og'achilik" g'oyasi, sobiq milliy respublikalar tub aholisining tili, madaniyati, anana va urf-odatlarini taxqirlanib, milliy tarixining buzib talqin qilinishi ham shovvinizmning belgilari edi..

"Qizil imperiya". 1917-1991 yillarda mavjud bulgan Sobiq Sovet Ittifoqi (SSSR) ga tarixchilar, badiiy ijod ahli va ilmiy ziyolilar tomonidan ishlatiladigan atama. Shuolar davlatining bayrogi qizil rangda bulganligi uchun shunday nomni olgan. Garb ommaviy axborot vositalarida bu davlat "xalqlar turmasi" deb tariflangan bulsa, AQSh prezidenti R.Reygan (1980-1992) Sovet Ittifoqini "yovuzlik imperiyasi" deb atagan edi. "Imperiya" suzi lotincha suz bulib, mutlaq hokimiyatga ega hokimni, mahkumlar, mazlumlar ustidan cheklanmagan huquqqa ega, jabr-zulm va ezishga asoslangan idora etish va boshqarish usulini, mustamlakalarga egalik qiluvchi va qaram xalqlarni asoratga solib shafqatsiz ekspluatatsiya qiluvchi yirik tajovuzkor davlatni bildiradi.

Davlat chegarasi-davlat mustaqilligining zaruriy belgilaridan biri bulib, har qanday davlat uz hududiy chegarasiga egadir. Davlat hududining boshqa davlat hududi bilan tutash chiziği davlat chegarasi deb etirof etiladi.

Uzbekiston Respublikasi beshta mustaqil davlat-Qozog'iston, Qirg'iziston, Tojikiston, Turkmaniston va Afg'oniston davlatlari bilan chegaradoshdir.

Davlatimiz hududi chegaralarining umumiy uzunligi 6221 kilometrni tashkil etadi. Jumladan, Afg'oniston bilan chegara-137 km, Qozog'iston bilan-2203 km, Qirg'iziston bilan 1099 km, Tojikiston bilan-1161 km, Turkmaniston bilan-1621 km dan iborat.

Konstitutsiyamizning 3-moddasida Uzbekistonning davlat chegarasi va hududi dahlsiz va bulinmasdir deb qayd etilgan.

Uzbekiston davlat chegarasini quriqlash vazifasini Respublika chegara qushinlari amalga oshiradi.

Deklaratsiya (fr. deklARATION-bayonot)-1.Alohida siyosiy-yuridik hujjatlarning ularga tantanali xususiyat berish, ularning tegishli davlat taqdiri uchun katta ahamiyatini takidlash maqsadiga ega bulgan nomi. Normativ-huquqiy hujjat bulmish Deklaratsiyaning uziga xos jihati shundaki, ulardagi qoidalar uta umumiy, nomuayyan xususiyatga ega bulib, qushimcha ravishda qonun bilan tartibga solishni talab etadi.

2.Xalqaro huquqda tomonlar bilan kelishilgan qoidalar va maqsadlarni ifodalovchi tantanali hujjat. Majburiy xususiyatga ega emas. Odatga aylanganligi sababli davlatlar uchun majburiy bulib qolgan 1948 yilgi Inson huquqlari deklaratsiyasi bundan mustasno.

Konstitutsiya-davlatning xalq irodasini ifodalovchi, davlat tuzilishi va boshqaruv shakli asoslarini mustahkamlovchi, hokimiyat idoralari faoliyatining tashkil etilish tartibi va printsiplarini belgilovchi asosiy qonun.

Respublika (lot. Res-ish, publicus-xalq, jamoatchilik)-davlat boshqarish usullaridan biri bulib, bunda davlat organlari xalq tomonidan saylab quyish orqali shakllantiriladi. Hozirgi vaqtda dunyoda 230 ga yaqin davlat mavjud bulsa, shulardan yarmi respublika shaklida boshqariladi.

Siyosiy tizim-davlat ichki tuzilishidagi uzaro munosabatlarning xususiyatlarini ifodalovchi, ijtimoiy-siyosiy hokimiyatni, umuman, davlat muassasalari tizimini va ularning asosiy tashkiliy shakllarini belgilab beradi. Siyosiy tizim, odatda, mamlakat Konstitutsiyasi va shu asosda chiqarilgan boshqa qonuniy hujjatlarda mustahkamlab quyiladi.

Uzbekistonda siyosiy tizim hokimiyatning qonun chiqaruvchi, ijro etuvchi va sud hokimiyatlariga bulinishi tamoyili asosida tuzilgan. Alohida tarmoqlarni boshqarish vazirliklar, davlat qumitalari va kontsernlari tomonidan amalga oshiriladi.

Mahalliy davlat hokimiyati organlari viloyat, Toshkent shahar, shaharlar va tumanlarning xalq deputatlari Kengashlari va hokimliklardan iborat.

Uzbekiston Respublikasining siyosiy tizimi hozirgi davrdagi ilg'or davlatlarning tajribasini, xalqimizning tarixiy ananalari va mukammal jamiyat

tuğrisidagi orzu-umidlarini, mutafakkirlarimiz va jamiyatshunoslarning tavsiyalarini uzida mujassamlashtirgan.

Suverenitet (frantsuzcha “souverainite”-oliy hokimiyat)-quyidagi mazmunlarda ishlatiladi:

1.Davlat suvereniteti-hozirgi davlatshunoslik fanida davlatning ichki va tashqi siyosatidagi tula mustaqilligi sifatida talqin etiladi.

Uzbekiston Respublikasida davlat suvereniteti masalasiga alohida bob ajratilgan bulib, uning 1-moddasida “Uzbekiston-suveren demokratik respublika” deyilgan.

2.Xalq suvereniteti-xalqning davlatni boshqarishdagi tula hukmronligi, xalq hokimiyati, xalq boshqaruvi manolarini anglatadi.

Demokratiya (yunonchi “demos” xalq, “kratos” hokimiyat)-“xalq hokimiyati” manosini anglatadi. Jamiyat taraqqiyotida davlatchilikning turli shakllari, binobarin, demokratiyaning ham turli tiplari yaratilgan. Insoniyat tarixida demokratiyaning boshlanish nuqtasi ham, tugash nuqtasi ham yuq. Kishilik jamiyati paydo bulganidanoq, demokratiyaning kurtaklari paydo bulgan va xatto, eng taraqqiy etgan mamlakatlarda ham u uzining sunggi chuqqisiga erishganicha yuq. Demokratiyani bugʻish, unga rahna solish mumkin, lekin butunlay yuq qilib bulmaydi. Har qanday davrning, har qanday jamiyatning va har qanday xalqning uziga xos demokratiyasi buladi. Demokratiyaning muhim xususiyati shundaki, unda xalq hokimiyati, yani ozchilikning kupchilikka buysunish qoidasi, rasmiy ravishda elon qilinadi hamda fuqarolarning erkinligi va teng huquqligi etirof etiladi. Bu shartlar asosiy qonun-Konstitutsiyada aks ettiriladi.

Konstitutsiya (lotincha “constitutio” -tuzilish, tartib)-davlatning asosiy qonuni.

**ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASI JOQARI HÁM ORTA ARNAWLÍ
BILIM MINISTRILIGI**

**BERDAQ ATINDAGÍ QARAQALPAQ MÁMLEKETLIK
UNIVERSITETI JANINDAGÍ PEDAGOG KADRLARDI QAYTA
TAYARLAW HÁM QANIYGELIGIN JETILISTIRIW ORAYI**

Dizimge alındı;

«Tastıyqlandı»

Oray dtrektori: K.Ubaydullaev

**№ _____
2020 j «__» _____**

«__» _____ 2020 j.

**ÓZBEK MÁMLEKETSHILIGI TARIYXININ AKTUAL MÁSELELERI
MODULI
fani boyinsha
ISCHI OQI'W DA'STU'RI**

No'kis -2020j.

Pedagog kadrlardi qayta tayarlaw ham qaniygeligin jetilistiriw kursinin ischi oqiw da'stu'ri O'zbekstan Respublikasi' Joqari ha'm o'rta arnawli bilimlendiriw jonelisleri boyinsha oqiw metodik birlespeler junislarin muwapiqlastiriwshi kenesinin 20 ____ jil " ____ " degi " ____ " –sanli' bayanlamasi ,menen maqullangan.

Duziwchi:

Q.Tanirbergenova - Qaraqalpaq Ma'mleketlik universiteti "O'zbekstan ham Qaraqalpaqstan tatarixi" kafedrasi' dosenti,tariyx ilimlerinin' kandidati.

Pikir bildiriwshiler:

R. Urazbaeva:
"Arxeologiya" kafedrasi'

Qaraqalpaq Ma'mleketlik universiteti

professori', tariyx ilimleri doktori', professor
Ajiniyaz atindag'i No'kis Ma'mleketlik

Ya.Abdullaeva:
Pedagogika Instituti

"Ijtimoyi fanlar" kafedrasi 'baslig'i , tariyx
ilimleri doktori', professor

Ischi oqiw da'stu'ri Berdaq nomidagi Qoraqalpoq Davlat universiteti
Kenesinin qarari menen tasiyiqlawga usinis etilgen (201__jil _____dagi ____
sanli bayanlama).

1. O'qiw fa'ni oqitiliwi boyinsha metodik ko'rsetpeler

«O'zbek mamleketshiligi tarixinin actual maseleleri moduli»
pa'nin xalqimizdin en a'yemgi zamanlardan hozirgi ku'nlerge shekem basip
o'tken uzaq ha'm quramali tariyxiy jo'lin, mamleketshiligin, jamiyetlik
siyasiy, iktomikaliq, madeniy ha'm ruwqiy turmisin u'yreniw,
ma'mleketimizdin da'slepki ma'mleketlik du; zilmelerin, garezsizlik dawiri
ma'mleketshiliginin rawajlaniwin, demokratiyalastiriw ha'm iktomikasin bazaar
prinsiplerin, jaha'n jamiyetshiligindegi ha'r ta'repleme integratsiyasi'n, shet
ellerdin' ma'mleketlerinin' sosial-iktomikaliq, siyasiy ham madeniy
rawajlaniwin ilimiy ha'm ameliy a'hmiyetinin actual ma'selelerin u'yrenedi.

Pa'n bo'yincha tinlawshilardin bilimine, ko'nikpe ha'm a'meliy bilim aliwlari
ushin to'mendegi talaplar qoyiladi: **Tinlawshi:**

- O'zbek mamleketshiligi tariyxi sosial- gumanitar pa'n ekenligi ;
- O'zbek mamleketshiligi tariyxinin derekleri, olardi u'yreniwi;
- O'zbek mamleketshiligi tariyxin u'yreniwge arnalgan jandasi'wlar;
- O'zbek mamleketshiligi tariyxin ta'lim diziminde tutgan orni;
- insaniyat tariyxinda qadimgi du'niya, orta asirler, yan'a ha'm en jana
tariyxin' a'hmiyetli orni bar ekenligi haqqinda **tusinikke iye boliwi**;
- O'zbek mamleketshiligi tariyxin u'yreniwdin' derekleri ;
- Tu'rkiy xaliqlar tariyxi menen O'zbek mamleketshiligi tariyxinin'
uliwma ha'm jeke tu'rleri ;
- O'zbek mamleketshiligi tariyxin da'wirlestiriw ;

- O'zbek mamleketshiligi tariyxi ha'm milletin qaliplesiwinde qadimgi ma'deniyattin o'rni;
- O'zbek mamleketshiligi tariyxinin tiykargi dawrleri;
- O'zbekistan territoriyasinda mamleketshilik duzilmlerinin payda boliwi ha'm rawajlaniwi ;
- Orayliq Aziya xaliqlarinin ahamaniyler, grek-makedoniyaliklar, arablar, mangollar basqinchiligiaa qarsi gu'resi;
- O'zbekistan territoriyasinda o'zbek ma'mleketlerinin' rawajlaniwi barisinda pa'n, ma'deniyattin' rawajlaniwi tariyxi ;
- Du'niya xaliqlarinin Garezsiz O'zbekistannin ma'mleketshiliginin rawajlaniwi barisindagi ekonomikasinin, ma'deniyatinin', bazar infra du'zilmesinin ha'r ta'repleme rawajlaniwi barisin ***biliwi, tusinikke iye boliwi ha'm a'melde paydalana aliwi;***
- O'zbek mamleketshiligi tariyxinin tiykargi rawajlaniw basqishlarti , ma'mleketlertin tiykarlap bere oliwi;
- O'zbekistan terriytoriyasindagi ju'z bergen tariyxiy waqialarga ob'ektiv baha bere olwh;
- O'zbek mamleketshiligi tariyxinin en ahmiyetli belgilerin ko'rsetip beriwi;
- tariyxiy shaxslardi, olardin tariyx aldindagi'ornina baha bere aliwi;
- O'zbek mamleketshiligi tariyxin u'yreniwde derektaniw, istoriografiya, arxeologialiq, etnologiyaliq materiallardan paydalaniw ***ko'nikpelerine iye boliwi lazim.***

2.Leksiya cabaqlari

№	Leksiya temalari	Saat
1	TEMA:1. Kirisiw. Ózbekstan qadimgi sivilizasiyasinin insaniyat tariyxinda tutqan orni.Orta Aziyada mamleketshiliktin qaliplesiw ham rawajlaniw formalari/	2
2	TEMA- 2. Ózbekstan territoriyasinda antik dáwir mámleketleri túrleri	2

	hám basqarıw forması.	
3	TEMA-3. Dáslepki orta ásirlerde mámleketshilik hám basqarıw (V-VIII asir ortalarında)	2
	Jami:	6
4	Seninar temalari	
5	TEMA- 1. Ózbekstan territoriyasında antik dáwir mámleketleri túrleri hám basqarıw forması.	2
6	TEMA-2. Dáslepki orta ásirlerde mámleketshilik hám basqarıw (V-VIII asir ortalarında)	2
	Jami:	4
	Jami:	10
	Koshpeli sabaq	
7	Sivilizasiya ham mamleketshilik tariyxin uyreniwde arxeologiya ham jazba dereklerin ahmiteti	2
8	Orta Aziyada daslepki mamleketshilik ham basqariw dizimi tariyxshunasligi	2
9	Jami:	4
	Jami:	14

Mustaqil o'zlestiriletugin temalar boinsha Tinlawshi ta'repinen referatlar tayarlanadi ha'm onin tapsiriliwi sholkemlestiriledi

Faydalanilgan adabiyatlar

Tiykargi ha'm qosimsha a'debiyatlar ha'mde axborot derekleri

II. O'zbekstan Respublikasi Prezidentinin shigarmalari

1.Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. - Т.: “Маънавият”, 2008.-176 б.

2. Мирзиёев Ш.М. “Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қурамыз” мавзусидаги Ўзбекистон Республикаси Президенти лавозимидаги киришиш тантанали маросимида бағишланган Олий Мажлис палаталарининг қўшма мажлисидаги нутқи. – Т.: “Ўзбекистон”, 2016. – 56 б.

3. Мирзиёев Ш.М. “Қонун устуворлиги ва инсон манфаатларини таъминлаш – юрт тараққиёти ва халқ фаровонлиги гарови” мавзусидаги Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганининг 24 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маърузаси. – Т.: “Ўзбекистон”, 2017. – 48 б.

4. Мирзиёев Ш.М. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик – ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қонидаси бўлиши керак. –Т.: “Ўзбекистон”. – 2017.– 102б.

5. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажагимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қурамыз. – Т.: “Ўзбекистон”, 2017. – 488 б.

III. Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар

17. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. – Т.: Ўзбекистон, 2014.

18. Ўзбекистон Республикасининг “Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар тўғрисида”ги Қонуни. 2000 йил 14 декабрь.

19. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2006 йил 16-февралдаги “Педагог кадрларни қайта тайёрлаш ва уларни малакасини ошириш тизимини янада такомиллаштириш тўғрисида”ги 25-сонли Қарори.

20. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Таълим муассасаларининг битирувчиларини тадбиркорлик фаолиятига жалб этиш борасидаги қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги 2010 йил 28 июлдаги 4232-сонли Фармони.

21. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2015 йил 12 июндаги “Олий таълим муассасаларининг раҳбар ва педагог кадрларини қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида” ги 4732-сон Фармони.

22. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2015 йил 20 августдаги “Олий таълим муассасалари раҳбар ва педагог кадрларини қайта тайёрлаш ва малакасини оширишни ташкил этиш чора тадбирлари тўғрисида”ги 242-сонли Қарори.

23. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2010 йил 28 июлдаги “Таълим муассасаларининг битирувчиларини тадбиркорлик фаолиятига жалб этиш борасидаги қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги Фармони.

24. Ўрта махсус, касб-ҳунар таълими муассасалари раҳбарларининг меъёрий ҳужжатлар тўплами. 1, 2, 3, қисм. “Янги аср авлоди” Тошкент 2010 йил.

25. Ўрта махсус, касб-ҳунар таълимининг тайёрлов йўналишлари, касблар ва ихтисосликлар умумдавлат Таснифлагичи.-Т., 2015. – 91 б.

26. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2012 йил 28 майдаги «Малакали педагог кадрлар тайёрлаш ҳамда ўрта махсус, касб-ҳунар таълими муассасаларини шундай кадрлар билан таъминлаш тизимини янада такомиллаштиришга оид чора-тадбирлар тўғрисида» ПҚ–1761-сон қарори.

27. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2012 йил 6 июлдаги “Ўзбекистон Республикасида ўрта махсус, касб-ҳунар таълими тўғрисидаги низомни тасдиқлаш ҳақида”ги 200-сонли қарори. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2012 й., 28-сон, 315-модда.

28. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2012 йил 10 августдаги “Ўрта махсус, касб-ҳунар таълими муассасалари раҳбар ва

педагог кадрларининг малакасини ошириш ва уларни қайта тайёрлаш тизимини янада такомиллаштиришга доир чора-тадбирлар тўғрисида”ги 242-сонли қарори. *Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2012 й., 33-34-сон, 389-модда.*

29. Ўзбекистон Республикаси Президентининг қарори “Олий маълумотли мутахассислар тайёрлаш сифатини оширишда иқтисодиёт соҳалари ва тармоқларининг иштирокини янада кенгайтириш чора-тадбирлари тўғрисида“ (*Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 й., 30-сон, 729-модда*)

30. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг Қарори “Олий ўқув юртидан кейинги таълим тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида” (*Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 й., 21-сон, 396-модда*).

31. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 2 февралдаги “Коррупцияга қарши курашиш тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонунининг қоидаларини амалга ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-2752-сонли Қарори.

32. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 26 сентябрдаги «Олий таълим муассасаларига кириш учун номзодларни мақсадли тайёрлаш тизимини янада такомиллаштириш тўғрисида” ПҚ-3290-сонли қарори.

III. Tiykargi adebiyatlar

1. Арипов М. Интернет ва электрон почта асослари.- Т.; 2000. – 218 б.
2. Азизходжаева Н.Н. Педагогик технологиялар ва педагогик маҳорат. – Т.: Молия, 2003. – 192 б.
3. Исмаилов А.А, Жалалов Ж.Ж, Саттаров Т.К, Ибрагимходжаев И.И. Инглиз тили амалий курсидан ўқув-услубий мажмуа. Basic User/ Breakthrough Level A1/-Т.: 2011. – 182
4. Ишмухамедов Р., Абдуқодиров А., Пардаев А. Тарбияда инновацион технологиялар (таълим муассасалари педагог-ўқитувчилари учун амалий тавсиялар). – Т.: “Истеъдод” жамғармаси, 2009. – 160 б.
5. Ишмухамедов Р., Абдуқодиров А., Пардаев А. Таълимда инновацион технологиялар (таълим муассасалари педагог-ўқитувчилари учун амалий тавсиялар). – Т.: “Истеъдод” жамғармаси, 2008. – 180 б.
6. Маҳмудов И.И. Бошқарув профессионализми: психологик таҳлил. – Т.: “Академия”, 2011. – 154 б.
7. Fernand Braudel. A History of civilizations. USA. Allen Lane the Penguin press. 2005.
8. Jacques Le Goff. Medieval History 400-1500. Blackwell. 2000.
54. Бобров И.В. и др. История мировых цивилизаций часть I. Учебное пособие. Тюмень 2004

55. Бобров И.В. и др. История мировых цивилизаций часть II. Учебное пособие. Тюмень 2004
56. “Древние цивилизации”. Под общей редакцией Бангарда-Левина Г. М. М., 1989.
57. Ясперс К. “Смысл и назначение истории”. М., 1991.
58. Ш.Эргашев. Қадимги цивилизациялар. - Т.: Ўзбекистон, 2016.
59. Дугин А. Основы геополитики. М., 1997.
60. Тихонравов Ю.В. Геополитика. М., 2000.
61. Гаджиев К.С. Введение в геополитику. М., 2001.
62. Нартов Н.А. Геополитика. М., 2002.
63. Хўжанов Б.А. Геосиёсат асослари. Т., 2002.
64. Толипов Ф. Большая стратегия Узбекистана в контексте геополитической и идеологической трансформации Центральной Азии. Т., 2005.
65. Сафоев С.С. Марказий Осиёдаги геосиёсат. Т., 2005.
66. Bhuvan Garg. Teaching of history. India. New Delhi.: Rajat publications. 2010.
67. James B. M. Schick., Teaching History With a Computer: A Complete Guide for College Professors. USA. 2009.
68. Использование информационных технологий в обучении истории и Обществознания. – М., 2009.
69. Алаев Л.Б. Империя феномен или этап развития? // Вопросы истории 2000.
70. Бабурин С.Н. Территория государства. Правовые и геополитические проблемы. М., 1995.
71. Березкин Ю. Е. Инки. Исторический опыт империи. М., 1991.
72. Гринин Л. Е. О стадиях эволюции государства. Проблемы теории // История и современность. 2006. № 1.
73. Государство на Древнем Востоке. М., 2004.
74. Каспэ С.И. Империи генезис, структура, функции // Каспэ С.И. Политические исследования. М., 1997.
75. Феномен восточного деспотизма: структура управления и власти. М. 1993.
76. Феоклистов Г.Г. Империя как тип структурного деления мира Опыт классификации // Феоклистов Г.Г. Общественные науки и современность. М, 2000.
77. Бобоқулов Қ., Эшов Б. Ж. Қадимги давр урбанизациясининг айрим жиҳатлари // ЎЗМУ хабарлари, 2013. Махсус сон.
78. Алферова М.В. История Древнего Рима. СПб., 2002
79. Андреев Ю.В. Цена свободы и гармонии. СПб., 1998.
80. Античная Греция. Т.1-2. М., 1983.
81. Античная демократия в свидетельствах современников. М., 1996.

82. Бергер А.К. Политическая мысль древнегреческой демократии. М., 1966.
83. Васильев Л.С. История Востока (любое издание)
84. Дьяконов И. М. О площади и составе населения шумерского города-государства // Вестник древней истории. 1950. № 2.
85. Дьяконов И.М. Община на Древнем Востоке в работах советских исследователей // Вестник древней истории. 1963. № 1.
86. Дьяконов И.М., Якобсон В.А. «Номовые государства», «территориальные царства», «полисы и империи». Проблемы типологии // Вестник древней истории. 1982.
87. Государство Исследование политической мифологии М., 1999.
88. Государство и социальные структуры на Древнем Востоке. М., 1989.
89. Зайцев А.И. Культурный переворот в Греции VIII–V вв. до н.э. Л., 1995.
90. История Востока. Т. 1. Восток в древности. М., 1997.
91. Кошеленко Г.А. Греческий полис на эллинистическом Востоке. М., 1979.
92. Кошеленко Г.А. О некоторых проблемах становления и развития государственности в древней Греции // От доклассовых обществ к раннеклассовым. М., 1987.
93. Кучма В.В. Государство и право в странах Древнего Востока: Учебное пособие. Волгоград, 1998.
94. Маринович Л.П. Греческое наемничество IV в. до н.э. и кризис полиса. М., 1975.
95. Пальцева Л.А. Из истории архаической Греции: Мегары и мегарские 1999.
96. Платон. Государство (любое издание)
97. Саватеев В.В. Община и общинная ментальность в истории цивилизации Востока // Восток. 1994, № 4.
98. Солоневич И.Л. Народная монархия. М., 1973.
99. Туманс Х. Рождение Афины. Афинский путь к демократии: от Гомера до Перикла (VIII – V вв. до н.э.) СПб., 2002.
100. Фролов Э.Д. Греческие тираны (IV в. до н.э.). Л., 1972.
101. Фролов Э.Д. Рождение греческого полиса. Л., 1988.
102. Фролов Э.Д. Факел Прометея. Очерки античной общественной мысли. Л., 1991.
103. Фролов Э.Д. Греция в эпоху поздней классики. Общество. СПб., 2001.
104. Яйленко В.П. Греческая колонизация VII – III вв. до н.э. М., 1982.
105. Яйленко В.П. Архаическая Греция и Ближний Восток. М., 1990.

IV. Elektron talim resurslari

6. Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги:
www.edu.uz.
7. Ўзбекистон Республикаси Алоқа, ахборотлаштириш ва телекоммуникация технологиялари давлат қўмитаси: www.aci.uz.
8. **Компютерлаштириш ва ахборот-коммуникация технологияларини ривожлантириш бўйича Мувофиқлаштирувчи кенгаш: www.ictcouncil.gov.uz.**
9. ЎзРес.ОЎМТВ ҳузуридаги Бош илмий-методик марказ:
www.bimm.uz
10. [www. Ziyonet. Uz](http://www.Ziyonet.Uz).
11. Infocom.uz электрон журнали: www.infocom.uz.